

Haremnavels, leeuwenmelk en aubergines

→ Zeker lezen!

FARO nodigt u uit voor Haremnavels, leeuwenmelk en aubergines. Culinair erfgoed uit het Ottomaanse Rijk. Dit boek belicht de hoogtepunten en achtergronden van een rijke culinaire traditie, van een heterogene samenleving en een machtig rijk op het kruispunt tussen Oost en West. Internationale onderzoekers leverden hiertoe een bijdrage. Prof. dr. Suraiya Faroqhi (emerita Ludwig-Maximilians-Universität, München) verkent de impact van eten en drinken op de sociale relaties binnen de Ottomaanse maatschappij. Prof. dr. Arif Bilgin (Sakarya University, Istanbul) analyseert de klassieke Ottomaanse paleiskeuken van de 15^e tot de 17^e eeuw. Prof. dr. Amy Singer (Tel Aviv University) onderzoekt de werking en de rol van de publieke gaarkeuken of imarets in het Ottomaanse Rijk. Historica en culinaire praktijkdeskundige dr. Özge Samancı belicht de veranderingen in de paleiskeuken op het einde van het

Ottomaanse sultanaat. Prof. dr. François Georgeon (voorheen EHESS en CNRS, Parijs) brengt een boeiend relaas over de opkomst en neergang van de talrijke koffiehuizen in Istanbul op het einde van de 19^e eeuw. Dr. Marc Jacobs verzorgt een inleidend hoofdstuk. Elk van deze bijdragen wordt vergezeld van een iconisch recept uit de Ottomaanse keuken. De focus ligt sterk op een bruggenhoofd, Istanbul, ook vandaag en zeker in 2010, een van de meest vibrerende steden in Europa, het Berlijn van het Zuiden.

Tegelijkertijd is het boek ook een reflectie over de verhouding tussen sociale geschiedenis, culinaire verbeelding en culinair erfgoed. Deze nieuwe publicatie tracht een antwoord te formuleren op de vraag hoe het verhaal van (de constructie van) de 'Ottomaanse' en daarna 'Turkse keuken' tot ontwikkeling kwam en waarom deze uitdaging in 2010 zo actueel is.

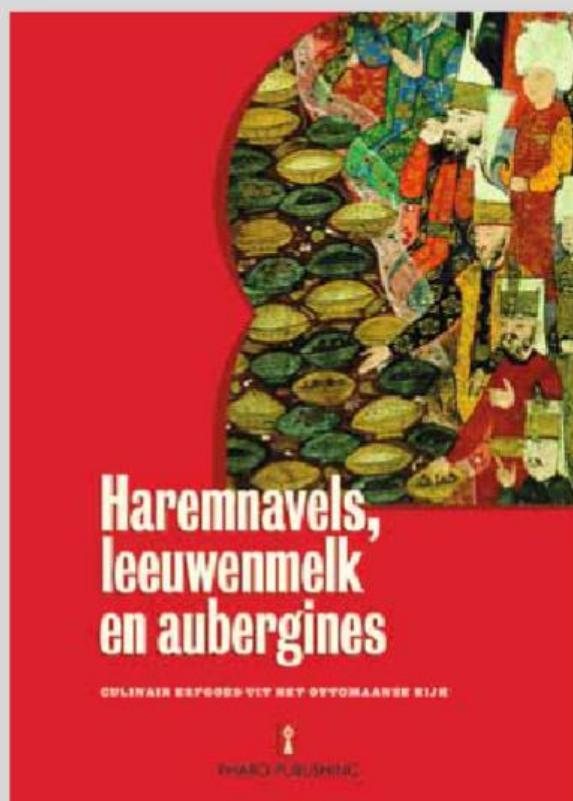
HAREMNAVELS, LEEUWENMELK EN AUBERGINES. Culinair erfgoed uit het Ottomaanse Rijk

Brussel, Pharo Publishing, 2009

ISBN 978-90-5487-655-7

Uitzonderlijk aanbod voor faro-abonnees

Abonnees van faro | tijdschrift over cultureel erfgoed kunnen deze publicatie bestellen aan 13 i.p.v. 15 euro (excl. verzendkosten) bij FARO. Vlaams Steunpunt voor cultureel erfgoed vzw via bestellingen@faronet.be.

INHOUD DECEMBER 2009

COLOFON

faro | tijdschrift over cultureel erfgoed 2 (2009) 4

ISSN 2030-3777

REDACTIE

dr. Rob Belemans, Leen Breyne, Roel Daenen, Bart De Nil, dr. Marc Jacobs, Leon Smets, Ans Van de Cotte, dr. Alexander Vander Stichele, Hildegard Van Genechten, dr. Jacqueline van Leeuwen, dr. Gregory Vercauteren en dr. Jeroen Walterus

REDACTIERAAD

FARO

BEELDREDACTIE

Katrijn D'hamers

TEKENING COVER

Roman Klochkov

EINDREDACTIE

Birgit Geudens & Ans Van de Cotte

HOOFDREDACTIE

Birgit Geudens & Ans Van de Cotte

VERANTWOORDELIJKE

UITGEVER

Marc Jacobs
p.a. Priemstraat 51
BE-1000 Brussel

TECHNISCH-ADMINISTRatieve

ONDERSTEUNING

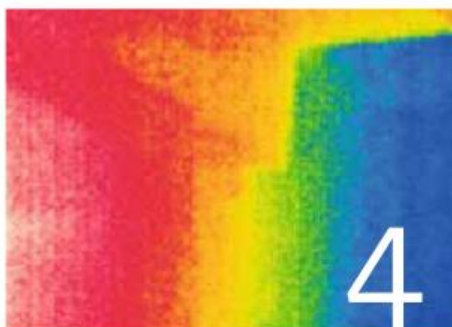
secretariaat FARO

LAY-OUT & DRUK

Drukkerij Leën, Hasselt

Abonnementsprijs € 12,50
Je abonneert je door
€ 12,50 over te schrijven op
ons rekeningnummer
(068-2490488-40) met
vermelding: abonnement
faro 2009

© FARO. Vlaams steunpunt
voor cultureel erfgoed vzw

- 4 **ERFGOEDBEHEER EN DUURZAAMHEID**
→ EEN EVIDENTE KEUZE?
- 11 **HOW SLOW CAN WE GO?**
→ SLOW CONSERVATION – SLOWER, GREENER
- 15 **KLIMAATVERANDERING EN DUURZAAMHEID**
→ SLEUTELWOORDEN VOOR EEN NIEUW ERFGOEDBELEID
- 22 **GREEN COMPUTING**
→ BEWUST BESPAREN OP COMPUTERGEBRUIK
- 25 **DE TOEKOMST VAN DE VERTELCULTUUR IN VLAANDEREN**
→ EEN VERHAAL MET EEN HAPPY END?
-
- 28 **NOEL BABA ILE YENI YILIN KUTLU OLSUN!**
→ DE BELEVING VAN DE EINDEJAARSPERIODE DOOR TURKSE (ISLAMITISCHE) GEMEENSCHAPPEN
- 37 **GRIEKSE RITUELEN, ONDERWEG VERLOREN**
→ VAN PALAIOCHORI NAAR GENK
- 41 **KERSTMIS EN NIEUWJAAR IN RUSLAND**
→ FEESTEN IN HET KWADRAAT
-
- 44 **DE COMFORTZONE VAN DE ARCHIVARIS**
→ COMFORT WORDT DISCOMFORT?
- 50 **COLIBRI**
→ ERFGOED RUPELSTREEK IN VOGELVLUCHT
- 56 **GESPREK MET DEA BIRKETT**
→ MUSEUMRESTAURANTS ZIJN HET NEUSJE VAN DE ZALM VOOR GEZINSVRIENDELIJKE MUSEA
- 60 **WEB.RECENSIE**
- 62 **DE LAATSTE BLIK**

Erfgoedbeheer en duurzaamheid

→ Een evidente keuze?

Duurzaamheid. We associëren het begrip met onverstoort wijkende windmolenparken, fotovoltaïsche cellen, grauw recyclingepapier en wereldwinkelkoffie. Duurzaamheid heeft alles van een buzzwoord. Het lijkt pas vrij recent doorgedrongen in de vertoogvorming rond de bewaring van ons erfgoed in relatie tot economische draagkracht, beheer van het leefmilieu en zich manifesterende klimaatverandering. De laatste jaren komt het steeds frequenter voor in de vakliteratuur, als discussiethema, in beleidsnota's. En gelukkig ook in de geesten en de acties van de erfgoedbeheerders en de besluitvormers. Maar waar staat het begrip 'duurzaamheid' voor en hoe kan het door de erfgoedsector opgenomen worden in zijn onderscheiden aspecten: ecologisch, economisch en sociaal? In de hiernavolgende bijdragen komen enkele aandachtsgebieden vanuit diverse invalshoeken aan bod.

Op 18 juli 2008 nam het Vlaams Parlement het *Decreet ter bevordering van duurzame ontwikkeling* aan. In artikel 2 wordt gedefinieerd wat onder duurzame ontwikkeling wordt verstaan.² In het algemeen gaat het om het integreren van sociale, economische en ecologische bekommernissen in zowel beleidsbeslissingen als in de dagelijkse praktijk, de interne werking en de organisatie.³ Het concept duurzaamheid (*sustainability*) werd voor het eerst gehanteerd door de econoom James Tobin (inderdaad, van de Tobintaks) in 1974 als 'het vermogen tot het in stand houden van evenwicht'.⁴ Zijn uitspraak "*The trustees of endowed institutions are the guardians of the future against the claims of the present. Their task in managing the endowment is to preserve equity among generations*" komt dus uit de economische sector, een terrein waar erfgoedbeheerders zich doorgaans minder mee geaffilieerd voelen. Toch kan men hem zonder veel moeite transponeren naar de bewaring van ons erfgoed: al wie het behoud en beheer van het materieel erfgoed ter harte neemt, dient ervoor te zorgen dat het voortbestaan ervan en de toegang ertoe verzekerd kunnen blijven voor de volgende generaties, door een verantwoord beheer van het gebruik, de behandeling en de instandhouding van het erfgoed vandaag. Daarom wordt erfgoedbeheer ook wel eens 'rentmeesterschap' (*stewardship*) genoemd, een verwijzing naar de verantwoordelijkheid die men heeft in het

zorg dragen voor goederen die niet onze eigendom zijn of slechts gedeeltelijk of tijdelijk, maar tot de gemeenschap behoren. Deze cultuuroederen kunnen slechts op een zinvolle manier doorgegeven en in stand gehouden worden, wanneer ieder van ons zijn/haar deel van de beheersverantwoordelijkheid opneemt.⁵

KLIMAATWERK

Het beeld dat men zich aanvankelijk over duurzaamheid gevormd had, is in erfgoedland lange tijd haast uitsluitend groen gekleurd gebleven, met een sterke focus op het in stand houden van het leefmilieu en de natuurlijke energiebronnen. Hieraan zijn de oliecrisis van de jaren 1980 en vooral de invloed van de teksten van de World Commission on Environment and Development (ook wel de Brundtland-commissie genaamd) van 1987⁶ niet vreemd geweest. Duurzaamheid wordt ook nu nog vaak verbonden met de gedachte van een status-quo, met het vermogen om te leven in verhouding tot de beschikbare hulpbronnen, en daardoor alvast niet bij te dragen tot de milieuproblemen. Het is inmiddels duidelijk geworden dat een dergelijk standpunt niet langer houdbaar is. Niet alleen wegens de globale opwarming wereldwijd, maar vooral omwille van de extreme weersveranderingen die een toenemend risico vormen voor het erfgoed. In de bijdrage van Guy De Witte, *Klimaatverandering en duurzaamheid: sleutelwoorden voor een nieuw erfgoedbeleid* verder in dit nummer, leest u hierover meer. Klimaatwetenschappers dringen erop aan op onze stappen terug te keren en het verbruik van fossiele brandstoffen drastisch terug te schroeven. Dit leidde al tot zeer concrete en ambitieuze initiatieven. Omdat de verwarming en klimatisering van gebouwen de grootste bijdrage levert tot de broeikasgassen – ongeveer de helft van de jaarlijkse productie – heeft het American Institute of Architects (AIA) het 2030-programma opgezet, met als doel de broeikasgasemissie tegen 2030 volledig te bannen.⁷ Vertaald naar onze erfgoedinstellingen betekent dit dat voor de beheersing van het binnenklimaat – voorwaarde voor het duurzaam bewaren van gebouwen en collecties – naar een koolstofneutrale energievoorziening moet worden gezocht. Althans als ervan uitgegaan wordt dat het creëren en in stand houden van de geschikte bewaarom-

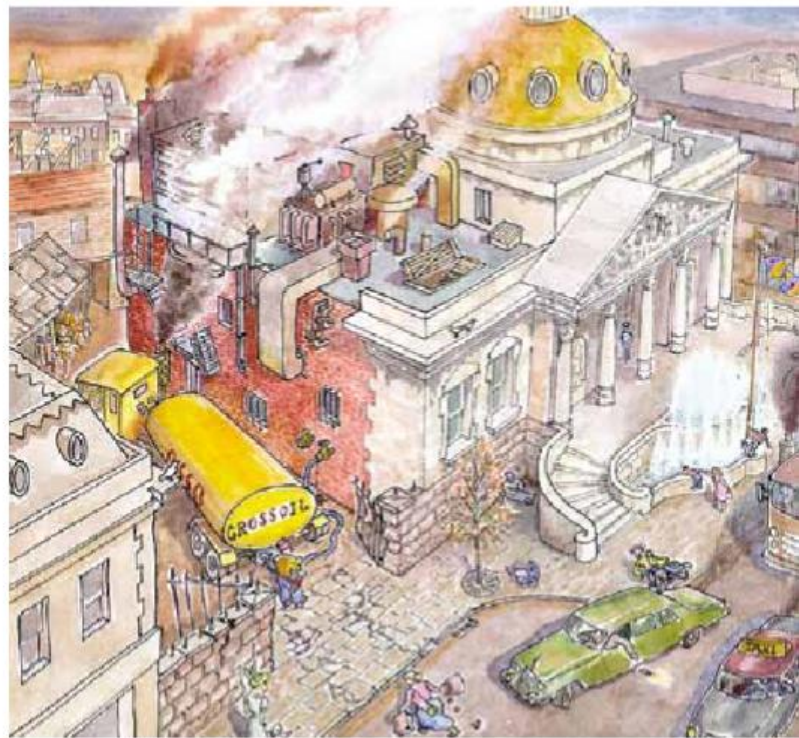

geving onvermijdelijk verbonden is met een aanzienlijke energieconsumptie. En dat is tot nog toe al te vaak het geval omwille van verschillende redenen. Een van de belangrijke oorzaken van het overmatig energieverbruik is het continu functioneren van de HVAC-installaties (*heating, ventilation, air conditioning*), meestal oversized geconcepieerd als het hart van het klimaatcontrolesysteem. Daarenboven worden dergelijke installaties belast met het beheersen van erg smal ingestelde bandbreedtes van temperatuur en relatieve luchtvochtigheid, waardoor dit energieverblindende hart quasi continu moet pompen.

Geen wonder dus dat de energiefactuur de tweede grootste kostenpost vormt op het budget van de erfgoedinstellingen, na de loonkost. In de VS wordt het energieverbruik voor airco geschat op meer dan 20 % van het elektriciteitsverbruik. Daarenboven is de energiekost voor de beheersing van een smalle marge tussen minimum- en maximumtemperatuur en relatieve vochtigheidswaarden aanzienlijk hoger dan voor een minder strikte bandbreedte, vooral op het vlak van relatieve vochtigheidswaarde. Kortom: onze inspanningen om het ideale stabiele bewaarklimaat voor onze objecten te bewerkstelligen, leidt er rechtstreeks toe dat zowel onze leefomgeving als ons erfgoed ernstig dreigen aangetast te worden door klimaatveranderingen.⁸ Een andere oorzaak van overmatig energieverbruik zijn de gebouwen die minder geschikt zijn als bewaaromgeving voor erfgoedcollecties: ofwel omdat ze slecht

Museumzolder, volledig ingenomen door de klimaatinstallatie.
Foto: Bart Ankersmit, ICN Amsterdam

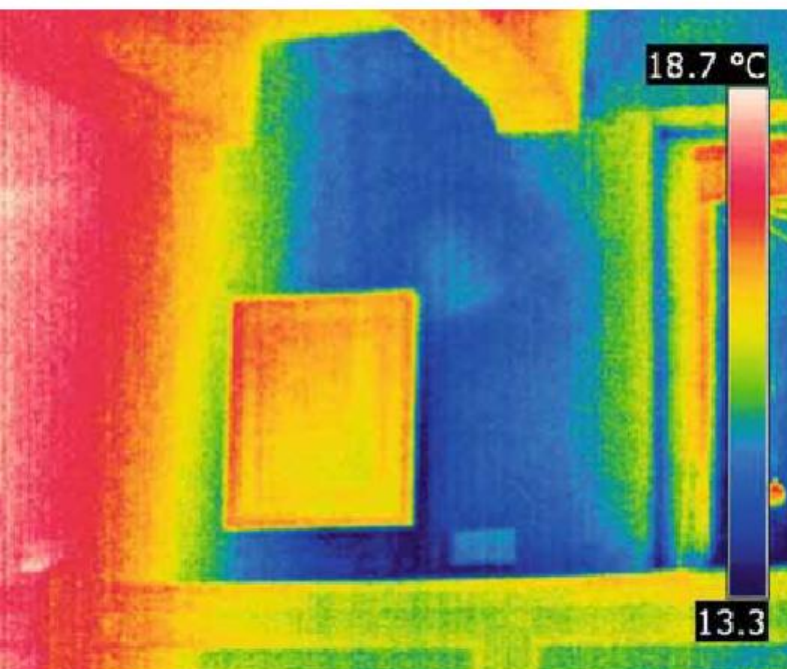

Energieverslindende apparatuur voor het creëren van het ideale museumklimaat. Spotprent van Tim Padfield. Foto: Tim Padfield, Totnes UK

geïsoleerd zijn, ofwel omdat ze slecht ontworpen zijn (inzake oriëntatie, materiaalgebruik, inertie, accumulatie mogelijkheden e.d.) en meestal beide samen.⁹ De keuze van het gebouw – oude gebouwen hebben vaak de inherente capaciteit om externe klimaatsinvloeden te temperen naar de interieurcondities – en de keuze van de architect kunnen bijgevolg erg doorslaggevend zijn om tot duurzame resultaten op het vlak van duurzaamheid te komen.¹⁰ Voorwaarde is over het algemeen dat alle partijen anders gaan denken. Anders gaan denken over de eisen die gebouwen zowel als erfgoedcollecties zelf opleggen om verzekerd te zijn van een duurzaam behoud. Anders gaan denken over de oude restrictieve en te dogmatische klimaatrichtlijnen, die enkel nog houdbaar blijken tegen een hoge financiële en ecologische kost. Moeten we geen keuzes durven maken en bereid zijn zaken los te laten wanneer de beperkte (hulp)bronnen te zeer belast worden? Hoe kunnen we dit achterhalen en beoordelen, en hoe kunnen we er een antwoord op bieden? In de besluitvorming rond het duurzaam behoud van het erfgoed zal voortaan een bredere waaier aan expertises moeten betrokken worden. Op het vlak van de materialenkennis zijn er betere inzichten ontstaan in de samenstelling, de chemische en fysische activiteiten van de materialen. Dit, samen met de levensgeschiedenis van de objecten,

laat toe om een juistere kijk te krijgen op behoeften voor een duurzame bewaring, die in vele gevallen een minder angstvallig scherp afgestelde klimaatsituatie vereisen. Architecten, bouwfysici en -technici vinden hierin de handreiking voor hun op duurzaamheidsconcepten geënte ontwerpen. Verder in dit dossier vindt u enkele getuigenissen van opdrachtgevers en architecten over hoe zij duurzaamheidsconcepten in hun opdracht hebben ingevoerd. Wie meer wil weten over het proces van besluitvorming, over het binnenklimaat en de risico's voor ons cultureel erfgoed, vindt in de zopas verschenen publicatie *Klimaatwerk*¹¹ ruimschoots zijn gading.

Thermisch beeld van een museuminterieur. Het schilderij op paneel hangt tegen een koude buitenmuur. Foto: Bart Ankersmit, ICN Amsterdam

DUURZAAMHEID EN DIVERSITEIT

Het concept duurzaamheid beperkt zich uiteraard niet tot de gebieden klimaat en ecologie. Duurzaam en ethisch denken speelt zich bovendien niet uitsluitend op directie- en besluitvormingsniveau af, maar veronderstelt de betrokkenheid van alle medewerkers binnen de instelling. Dit gedachtegoed en de objectieven kunnen daarenboven door de erfgoedinstellingen actief uitgedragen worden, op de eerste plaats naar de bezoekers. Hiervan bestaan diverse voorbeelden, van het mededelingbord bij de ingang met de groene engagementverklaring van de instelling, tot een toegangsreductie voor de bezoeker die te voet, per fiets of met het openbaar vervoer is

gekomen; of een 'koolstofcompensatieprogramma' waartoe bezoekers die met de wagen zijn gekomen een vrije donatie kunnen doen voor, bijvoorbeeld, het onderhoud of herstel van een natuurgebied in de omgeving van de bezochte instelling. Een concreet voorbeeld in Vlaanderen is het Groeningemuseum in Brugge, dat in een begeleidingsprogramma is gestapt om, als eerste in Vlaanderen, het internationale ecolabel 'De Groene Sleutel' te halen.¹²

Zoals we in de inleiding stelden, is het duurzaamheidsconcept niet enkel te verbinden met de zorg voor het leefmilieu, maar evenzeer met de economische en de sociale omgeving waarin de erfgoedinstelling actief is. Voor erfgoedbehoudende instellingen liggen hier vele terreinen open. Tijdens het congres *Going Green, towards sustainability in conservation* (Londen, British museum, mei 2009) werden diverse mogelijkheden op het gebied van de preventieve en actieve conservering belicht (zie de bijdrage van Griet Kockelkoren *How slow can we go?* verder in dit nummer). Over duurzaamheid in tentoonstellingsdesign werden in 2006 aanbevelingen opgesteld op basis van een door de EU ondersteund onderzoeksproject.¹³

De erfgoedsector is een grootgebruiker van de digitale snelweg; onze globale overstap naar het digitale tijdperk heeft ons het valse gevoel van geruststelling gegeven dat hierdoor zowel het papier- als het energieverbruik drastisch kan worden beperkt. Niets blijkt minder waar; ook in het computergebruik is *green computing* dringend aan de orde om het toegenomen energieverbruik terug te dringen. Jeroen van der Vliet licht ons in zijn bijdrage over *green computing* in over het waarom en hoe.

Of onze organisatie een duurzame onderneming is, kan afgelezen worden uit heel wat bedrijfsactiviteiten. De financiering bijvoorbeeld. Hoe gaan we om met ons financiële draagvlak, met fondsenwerving, reserveopbouw? Als werkgever: hebben we voldoende aandacht voor het sociale draagvlak, voor het welbevinden van de werknemers, diversiteit bij de vaste en vrijwillige medewerkers? In welke mate zijn ze een afspiegeling van de lokale gemeenschap? In welke mate zijn we ook gericht op lokale organisaties, en komen lokale bedrijven en dienstverleners voldoende aan bod?

Deze en tal van andere vragen zijn aan de orde wanneer we ons willen ontwikkelen tot een organisatie die duurzaamheid hoog in het vaandel draagt. Een aantal toetsingsinstrumenten kunnen ons hierbij van pas komen. Sommige werden reeds vermeld in de voetnoten. Andere vindt u onder andere op de website van de Museums Association:

www.museumsassociation.org/sustainability

Getuigenissen

We stelden telkens dezelfde drie vragen aan:

- > Gert Jansseune (Robbrecht en Daem architecten)
Boekentoren Gent
- > Kristien Ceyskens (architect Domein Bokrijk)
Depot Openluchtmuseum Bokrijk
- > Jeroen Gellynck (Technum-Tractebel Engineering; voor De Gregorio & partners) – Gallo-Romeins Museum, Tongeren
- > Raf De Preter (Stéphane Beel Architecten bvba)
Museum M Leuven

1. (Hoe) Werd er aandacht besteed aan duurzaamheid, energiezuinige klimaatbeheersing, hernieuwbare energie enz. bij het ontwerpen en realiseren van het bouwproject?

Gert Jansseune: Gezien de enorme historische waarde van zowel de architectuur van de universiteitsbibliotheek als haar overweldigende inhoud, spreekt het voor zich dat voorstellen tot verbetering van de klimaatbeheersing telkens moeten afgetoetst worden aan deze twee elementen. De aandacht van het ontwerpteam is op te delen in drie delen die een samenwerking hebben met elkaar, nl. 1) een klimaat voor boeken, 2) een beleid voor boeken en 3) een gebouw voor boeken.

Een klimaat voor boeken start vanuit het onderzoek van het huidige klimaat en de conditie van de boeken. Vanuit de bouw fysische metingen enerzijds en de resultaten van de conditiesurvey anderzijds kunnen we komen tot klimaataanbevelingen voor de collectie. Vanuit de verschillende opties die resulteren uit de klimaataanbevelingen voor de collectie moet de stap gezet worden tot het opstellen van een beleid voor de boeken. Dit beleid moet het mogelijk maken om binnen de beschikbare financiële middelen een correcte bewaarklasse te kunnen realiseren voor het merendeel van de huidige en toekomstige collectie. Het laatste aspect is de integratie van de klimaatbeheersing voor boek en gebruiker binnen een historisch beschermd gebouw. Hiervoor bestaan geen standaardoplossingen, maar moeten telkens oplossingen gezocht worden per problematiek, te starten uit de analyses van de bouw fysische metingen. De vier belangrijkste conceptuele aanpassingen vanuit de gemeten klimaatproblemen zijn:

- een zonnewering en piekventilatie voor de Belvédère;
- een dubbele schil voor de toren;
- een nieuw principe van daklichten en zonnewering voor de leeszaal;
- punctuele thermische ingrepen voor de laagbouw.

Kristien Ceyskens: Bouwtechnisch en bouw fysisch werd gezocht naar een oplossing die betaalbaar zou zijn in verwezen-

lijking én in exploitatie. Tevens hechten we als 'groen domein' belang aan milieuvriendelijke, duurzame ontwikkelingen en hernieuwbare energie. In overleg met het studie bureau belast met de tech-nische studie zochten we hiervoor een passende, werkbare oplossing. Om een constant klimaat te kunnen nastreven, hebben we er in eerste instantie naar gestreefd om een inert gebouw te construeren: wanden, vloeren en plafonds zijn goed geïsoleerd en hebben voldoende 'massa' om schommelingen in temperatuur en vochtgehalte zo traag mogelijk te laten verlopen, opdat er zo weinig mogelijk moet worden bijgestuurd. Naast een geïsoleerde buitenbekleding is de wand uitgevoerd met een geïsoleerde spouw en een binnenschil in kalkzandsteen met een hoog soortelijk gewicht. Deze is in staat het binnenklimaat lang constant te houden, ook bij schommelende omgevingsfactoren. Om te verwarmen en te koelen is geopteerd voor grote oppervlakken wandverwarming-/koeling. Op die manier kan bij kleine temperatuurschommelingen het klimaat gelijkmatig opgewarmd of afgekoeld worden. Voor de verwarmingsinstallatie betekent dit dat de ketel op een lage temperatuur kan worden gehouden maar dat hij toch vlot kan reageren op temperatuurswijzigingen.

In samenwerking met het provinciebestuur van Limburg wordt al enige tijd gewerkt aan een stappenplan voor ontwikkelingen op het vlak van hernieuwbare energie. Het museumdepot beoogt ook hier een voorbeeldfunctie. De energiestudie die is uitgevoerd, gaf alvast een positief resultaat voor het plaatsen van PV-panelen om het depot op het vlak van energieverbruik zelfbedruipend te maken.

Jeroen Gellynck: Het duurzaamheidsconcept is gestoeld op de principes van de *Trias Energetica*. Dit houdt in dat eerst maximaal wordt ingezet op het structureel beperken van de vraag inzake energie, materiaal, ruimte, water, enz. (energiebesparing). In tweede instantie wordt er maximaal gebruikgemaakt van hernieuwbare materialen en energiebronnen (duurzame energie). Wat nog ontbreekt, wordt ingevuld met eindige materialen en energieën die op de meest efficiënte wijze worden aangewend (efficiënte energieconversie).

Het was van bij de start de bedoeling om airconditioning te vermijden. We hebben snel geopteerd om maximaal gebruik te maken van de accumulatiemogelijkheden van het gebouw. De museale ruimten zijn volledig in zichtbeton uitgevoerd. Dynamische temperatuursimulaties werden uitgevoerd op de museale delen. Uit de resultaten bleek dat de basisinstallatie met *free cooling* en nachtventilatie al voldoet. Om de vochtigheidsgraad onder controle te houden, werd getracht maximaal gebruik te maken van de hygroscopische capaciteit/inertie van het gebouw zelf (betonnen constructie met een zichtbeton plafond, vloer en wanden). Na een interne evaluatie van het museumteam en de Provincie bleek bijkomende bevochtiging niet echt noodzakelijk, gezien de aard van het ar-

*Gert Jansseune, Robbrecht en Daem architecten
restauratie en renovatie Boekentoren (in ontwerpfase)
Universiteitsbibliotheek Gent.
Ontwerp: Henri van de Velde, 1939
© Robbrecht en Daem*

*Kristien Ceyskens, architect
Provinciedomein Bokrijk
Depot Openluchtmuseum Bokrijk, 2007
© Openluchtmuseum Bokrijk*

*Jeroen Gellynck, senior projectleider technieken, Technum-
Tractebel Engineering
Gallo-Romeins Museum, Tongeren
Ontwerp: De Gregorio & Partners, Hasselt, 2009
© De Gregorio & Partners, Hasselt*

*Raf De Preter, Stéphane Beel Architecten bvba
Museum M Leuven.
Ontwerp: Stéphane Beel Architecten bvba, Gent, 2009
© Jan Kempenaers*

cheologisch materiaal. Waar mogelijk werd energierecuperatie gemaximaliseerd (lage temperatuurverwarming, het gebruik van warmtewielen, CO²-gestuurde ventilatie e.d.) en vanuit energetisch (en comfortergonomisch) oogpunt werd de basisverlichting maximaal met nieuwe ontladingslampen (TL, PL en SL) en dimbare elektronische ballasten voorzien. De toiletten en urinoirs in het nieuwbouwgedeelte werden uitgerust met gerecupereerd regenwater.

Raf De Preter: De eerste relevante keuzes op gebied van duurzaamheid werden gemaakt door de opdrachtgever. De keuze om een museum in het stadcentrum in te planten en de suggestie om een aantal bruikbare gebouwen te herbestemmen, was hierin een goede start. Herbruik van bestaande gebouwen is over het algemeen een goede keuze op voorwaarde dat er een aantal bouwfysische verbeteringen worden aangebracht. Zo werden de daken van de te behouden gebouwen vervangen en geïsoleerd. Alle ramen werden vervangen door nieuw schrijnwerk met HR-beglazing. Om onnodige opwarming te voorkomen, werden een aantal gevels uitgevoerd met zonnepanelen beglazing. Voor de nieuwe gebouwdelen werden de glasoppervlakten beperkt en de gevels optimaal geïsoleerd. De depots, die geen daglicht behoeven, werden ondergronds gepositioneerd. Het ondergrondse klimaat dient slechts beperkt bijgestuurd te worden. Waar mogelijk is gekozen voor een statische verwarming en koeling. Dit heeft energetisch zeker de voorkeur. In de nieuwe gebouwen werd vloerverwarming en vloerkoeling voorzien. In het bestaande academiegebouw werd, omwille van de beperkingen in de vloeropbouw, plafondkoeling en plafondverwarming voorzien. Enkel bij het historische huis Vanderkelen-Mertens is, ten gevolge van de beperkingen van vloer- én plafondopbouw, overgegaan op een volledige luchtbehandeling. Een geheel of gedeeltelijke gecontroleerde luchtbehandeling was noodzakelijk om aan de vooropgestelde klimaateisen te voldoen. Om het energieverbruik tot een minimum te beperken, is de installatie voorzien van een warmterecuperatiemodule.

De verlichting is in hoofdzaak TL- en ledverlichting met een lange levensduur, een beperkt verbruik en een minimale warmtelast.

Regenwater wordt volledig binnen de grenzen van de site gehouden waardoor de rioleringen niet onnodig belast worden. De niet-hellende daken zijn voorzien van een groendak. Overtollig water wordt via infiltratiebekkens in de grond gelaten. Een deel van het regenwater wordt gerecupereerd als sanitair spoelwater. Binnen de vooropgestelde randvoorwaarden zijn een maximaal aantal duurzame maatregelen genomen. Het beheersen van licht en klimaat blijft voor een museum echter uiterst belangrijk.

Het uiteindelijke verbruik zal voor een groot deel bepaald wor-

den door de fijnregeling van de installatie en de keuze betreffende het vooropgestelde klimaat. Het aanpassen van het binnenklimaat aan de seizoensconstante is bijvoorbeeld een keuze die door het museumbeheer gemaakt kan worden. Hierdoor wordt de binnentemperatuur in de zomer hoger ingesteld dan in de winter. Deze maatregel, die volgens de vooropgestelde klimaatklasse perfect aanvaard wordt, is zeer kosten- en energiebesparend maar wordt nog niet door alle bruikleners aanvaard.

2. Wie bepaalde de normen?

Gert Jansseune: De klimaateisen worden bepaald op basis van een conditiesurvey (het onderzoeksproject *Stof tot nadenken. Conditie survey van de collectie van de Boekentoren* m.m.v. dr. Lieve Watteeuw e.a.). Op basis van de conditiesurvey bepaalt een team conservatoren in overleg met het ontwerpteam de te stellen klimaateisen.

Kristien Ceyskens: Bij de bouw van het museumdepot (opgeleverd in 2007) werden aan de hand van de conceptnota van dr. Robert Nouwen, de toenmalige collectiebeheerder, de randvoorwaarden vastgelegd voor het conserveren en bewaren van de collectie. De dagelijkse werking van de thermokamer en het depot wordt voortaan aangestuurd door Raf Schepers.

Jeroen Gellynck: Het museumteam en deskundigen van de provinciale diensten.

Raf De Preter: De opdrachtgever.

3. Welke normen werden gehanteerd voor de bewaaromgeving van de collecties?

Gert Jansseune: De collectie kan worden opgedeeld in klimaatklassen, volgens de ASHRAE-indeling (American Society of Heating, Refrigerating and Air-Conditioning Engineers – ASHRAE Chapter 21 - www.ashrae.org). De risicoklassen waarin de boekencollectie is opgedeeld (van AA – zeer precieze controle vereist, minimale fluctuaties – tot D – binnen bepaalde extremen blijven –) vormen het uitgangspunt voor de klimaatnormen van de bewaaromgeving.

Kristien Ceyskens: Wat de temperatuur betreft, wordt ervan uitgegaan dat deze langzaam en met de seizoenen mee kan evolueren met de buitentemperatuur: wat warmer in de zomer en frisser in de winter, een geleidelijke schommeling tussen de 16° en ca. 24° C. Daarnaast streven we naar een zo con-

stant mogelijk relatieve luchtvochtigheid en dit in functie van de aard van de opslagruimte: 52 % in het textiel-, papier- en (gemengd) houtdepot, 45 % in het metaaldepot.

Er wordt getracht deze constante te behouden met een maximale afwijking van 3 %.

De verlichting is gereduceerd tot 50 lux in het papier- en textieldepot. Indien nodig kan in deze ruimtes met een timer de verlichting verhoogd worden tot 450 lux. Dit komt niet alleen de collectie ten goede, maar ook de energiefactuur.

Jeroen Gellynck: Enerzijds zijn er de ARAB-voorschriften; zij stellen een minimum van 40 % relatieve luchtvochtigheid voorop voor het comfort van de mensen, personeel en bezoekers. Anderzijds wordt ten behoeve van de bewaring van het archeologisch materiaal in het museum een relatieve luchtvochtigheid van 48 % nagestreefd, zoals tot dan toe aange-reikt door het ICN te Amsterdam (Dr. B.A.H.G. Jütte).

Raf De Preter: ASHRAE klasse A.

- 1 Leon Smets is stafmedewerker behoud en beheer bij FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw.
- 2 Het decreet trad op 6 september 2008 in werking. In artikel 2 wordt het begrip duurzame ontwikkeling gedefinieerd als: "een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie zonder de mogelijkheden tot behoeftenvoorziening van toekomstige generaties in gevaar te brengen, waarbij aandacht gegeven wordt aan de integratie van en de synergie tussen de sociale, de ecologische en de economische dimensie, en waarvan de realisatie een veranderingsproces vergt waarin het gebruik van hulpbronnen, de bestemming van investeringen, de gerichtheid van technologische ontwikkeling en institutionele veranderingen worden afgestemd op zowel toekomstige als huidige behoeften."
- 3 Hoe deze dure woorden en abstracte engagementen kunnen vertaald worden naar de praktijk van de lokale bestuursniveaus staat o.a. beschreven in de publicatie van A. VERHOEVEN, *Duurzame ontwikkeling in lokaal beleid*. Brussel, Politeia en VVSG, 2008, bedoeld om de lokale besturen op weg helpen naar een verhelderd inzicht in de betekenis van het begrip; ze reikt ideeën, inspiratie en praktijkvoorbeelden aan van hoe duurzame ontwikkeling concreet kan worden in lokaal beleid.
- 4 J. TOBIN, 'What is Permanent Endowment Income?', in: *American Economic Review*, 64, 1974, p. 427- 432.
- 5 Over duurzaamheid, verantwoord beheer en rentmeesterschap bracht Jerry Podany, voorzitter van het International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works (IIC), een interessante presentatie *Sustainability and Stewardship* op 31 oktober 2009 tijdens het 466th Salzburg Global Seminar, gewijd aan *Connecting to the World's Collections: making the Case for the Conservation and Preservation of our Cultural Heritage*.
- 6 Zie: www.un-documents.net/wced-ocf.htm
- 7 Zie: www.aia.org/about/initiatives/AIAB079544
- 8 M.C. HENRI, 'From the Outside', in: *Preventive Conservation, Sustainability and Environmental Management*, www.getty.edu/conservation/publications/newsletters/22_1/feature.html
- 9 Op www.getty.edu/conservation/publications/newsletter/22_1/dialogue.html is het debat gepubliceerd tussen Tim Padfield, Ernest Conrad en Franciza Toledo over *Passive design, mechanical systems and doing nothing: a discussion about environmental management* (voorjaar 2007) waarin over de effecten van de klimaatverandering, slecht ontworpen musea, energieneutraal bouwen en zoveel meer een boom wordt opgezet.
- 10 Over de mogelijkheden en beperkingen van passieve klimaatbeheersing in musea, archieven en depots, airconditioning en bouwfysica, microklimaten ... kunt u uitvoerig grasduinen op Tim Padfields website www.conservationphysics.org
- 11 B. ANKERSMIT, *Klimaatwerk. Richtlijnen voor het museale binnenklimaat*, Amsterdam University Press, 2009.
- 12 'De Groene Sleutel' is een internationaal keurmerk voor milieuvriendelijke toeristische accommodatie. Het ontstond in 1994 in Denemarken en is vandaag operationeel in twaalf Europese landen. In Vlaanderen wordt het label beheerd door de Bond Beter Leefmilieu, met de steun van Toerisme Vlaanderen. Tot nog toe kwamen enkel logiesbedrijven in aanmerking, maar het label wordt thans uitgebreid naar alle toeristische attracties, waaronder musea. Met het behalen van 'De Groene Sleutel' engageert de aanvrager zich om op een duurzame manier te werk te gaan. Er wordt zorgvuldig omgesprongen met water, energie en afval, zonder toegevingen te doen op het vlak van comfort. Zie: www.groenesleutel.be
- 13 K. ABAYASEKERA & G. MATTHEWS, *Sustainable exhibit design. Guidelines for designers of small scale interactive and travelling exhibits*, University of Lincoln, 2006 (studieopdracht van het FLOWS Project, gefinancierd door het European Regional Development Fund, INTERREG IIIB North Sea Region programma. www.lincoln.ac.uk/aad/research/publications/sustainableExhibitDesign.pdf

How slow can we go?

→ Slow conservation – slower, greener

Vroeger werd het zondagse pak doorgegeven van kind op kind tot de kledij werkelijk tot op de draad versleten was. De stoverij werd een dag tevoren met liefde en geduld bereid. Vandaag zijn we tot een ander uiterste gekomen. Fast forward, wegwerpen en verbruiken is bijna een way of life, zelfs voor de mensen die er wel al eens fronsend bij stilstaan. Het is moeilijk hier niet in meegesleurd te worden met de luxe van zo een overvloedig aanbod van materialen, producten en energie ... "All for the masses!" Ook fast solutions zijn ons niet vreemd, maar wat is hun impact en wie betaalt de prijs? Als antwoord en reactie hierop begint slow thinking meer en meer zijn intrede te maken in verschillende aspecten van onze maatschappij. De allereerste slow movement is ontstaan in de jaren tachtig met de slow food movement, als reactie op de eerste fastfoodrestaurants.² Ook de erfgoedzorgers beginnen meer en krachtiger hun stem te laten horen en de begrippen 'groene conservatie' en slow conservation worden stilaan gehoord en vertrouwd. Het streefdoel is om de ecologische impact van klimaatbeheersing en conservatiepraktijken tot een minimum te beperken. De aandacht gaat niet enkel uit naar de collectie, maar ook naar het gebouw en de omgeving.

In mei 2009 werd in het British Museum in Londen aan dit thema een internationale conferentie gewijd met de titel *Going Green, towards sustainability in conservation*.³ Sarah Staniford⁴ begon de dag met een citaat uit *The Museum Environment* van Garry Thomson⁵ (1978), de publicatie die de standaarden voor het geschikte museumklimaat voor de daaropvolgende decennia uitzette: *"There is something inelegant in the mass of energy-consuming machinery needed at present to maintain constant RH and illuminance, something inappropriate in an expense which is beyond most of the world's museums. Thus the trend must be towards simplicity, reliability and cheapness. We cannot, of course, prophesy what will be developed, but I should guess that it will include means for stabilising the RH in showcases without machinery, use of solar energy for RH control in the tropics, improved building construction to reduce energy losses and extensive electronic monitoring."* Dertig jaar geleden al, in de naweeën van de eerste oliecrisis, trok Garry Thomson een erg belangrijke conclusie. Deze discussie is meer dan ooit relevant en actueel.

De strakke eisen gesteld aan het omgevingsklimaat voor een zo goed mogelijk behoud van de collectie behuist in musea en archieven zijn wereldwijd aanvaard en in grote mate geïmple-

© FARO

menteerd, niet enkel voor de eigen collectie, maar evenzeer als eisen bij bruiklenen. Deze streefnormen zijn erg moeilijk te verwezenlijken en jagen het energieverbruik en bijgevolg de energiekosten enorm de hoogte in. Energiekosten zijn vaak groot en toch onzichtbaar. Desalniettemin nemen ze enorme budgetten af van de conservatiegerelateerde werkzaamheden en maken ze de ecologische voetafdruk van musea aanzienlijk. Kunnen we dit in deze tijd dan nog verantwoorden, of zijn er toch aanvaardbare alternatieven die een oplossing bieden? Dit houdt deskundigen en beleidsmensen intens bezig en vele

creatieve geesten met kennis van zaken breken hierover momenteel in nauwe samenwerking hun hoofd. Oude standaarden worden opnieuw in vraag gesteld en nieuwe visies, methoden en oplossingen komen tot stand en worden onderzocht.

The British museum in de sneeuw. Een goed geïsoleerde bouwschil kan temperatuurveranderingen zeer geleidelijk laten verlopen, in harmonie met de seizoenen.

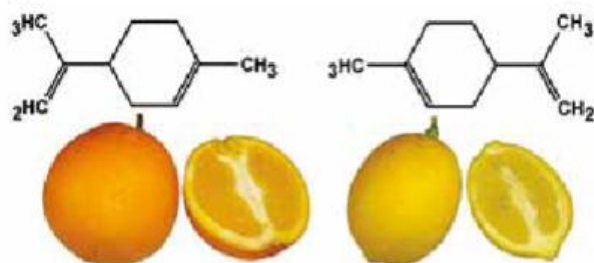
www.flickr.com/photos/fozza

VAN INZICHT NAAR PRAKTIJK

De steeds betere kennis van de materialen waaruit objecten zijn vervaardigd, en hun reactie op externe invloeden, leidt tot betere inzichten. De dingen anders bekijken is op zijn beurt een genuanceerder omgaan met 'heilbrengende technologieën' zoals de allesregulerende HVAC-systemen. Eén stelling of mogelijke maatregel die tijdens het reeds genoemde congres *Going Green* naar voren werd gebracht, was het besparen van energie door gebruik te maken van enkel ontvochtigers, eerder dan een volledig klimatisatiesysteem dat ook de temperatuur regelt.⁶ Schommelingen in relatieve vochtigheid zijn heel wat nadeliger voor het behoud van objecten dan schommelingen in temperatuur, mits er bepaalde grenzen gerespecteerd worden. Er kan gestreefd worden naar een temperatuur die fluctueert tussen de welbepaalde boven- en ondergrenzen van bv. 10° C tot 21° C, in harmonie met de seizoenen. De bouwschil en de binnenstructuur van het gebouw spelen hierbij een belangrijke rol, evenals de aard van de objecten die bewaard worden. Een goed geïsoleerde bouwschil kan de temperatuurveranderingen zeer geleidelijk laten verlopen, zodanig dat er nooit

bruuske veranderingen plaatsvinden. Een temperatuur beneden de gebruikelijke menselijke comfortzone van 21-22° C geeft meer chemische duurzaamheid aan organische materialen. Het verschil in energieverbruik is zo groot, dat het toch de moeite waard is om te overwegen. Dit hoeft niet de instantoplossing te zijn die we nu met zijn allen moeten gaan hanteren, maar het nadenken over en in de praktijk brengen van mogelijke alternatieven die toch geen nadelige gevolgen zullen hebben voor het goede behoud van onze collecties, is iets dat ons voortdurend zal moeten bezighouden. Hoe vaak moet men niet vaststellen dat een falend klimaatsysteem meer schade teweegbrengt dan de geleidelijkheid in het klimaatverloop die een goed bufferende bouwschil kan bewerkstelligen? Een andere mogelijkheid, indien er een goed bufferende bouwschil aanwezig is, is bijvoorbeeld werken met een kritische boven- en ondergrens, zowel voor temperatuur als voor relatieve vochtigheid. Een klimaatsysteem kan ingesteld worden om enkel bij het bereiken van deze boven- en ondergrenzen in werking te treden. Ook dit kan een energie- en geldbesparende maatregel zijn. Maar één oplossing en één eenvormige richtlijn kan en mag geen regel meer zijn. De aard en toestand van de collectie en van de (bouw)fysische bewaaromgeving zijn altijd verschillend en vereisen oplossingen.

Conditiebepaling van de collectie is belangrijk om de noden te definiëren. En noden moeten bepaald worden om richtlijnen te formuleren. Ook de verschillende functies in musea en archieven hebben aparte noden. Dit kan zich vertalen in het ontwerp van het gebouw en de keuzes van materialen en systemen.⁷ Guy De Witte wijst in de hiernavolgende bijdrage *Klimaatverandering en duurzaamheid* op de te hanteren principes, gebaseerd op vier basispijlers: efficiëntie, eenvoud, duurzaamheid en realiseerbaarheid. Dit lijkt erg logisch, en duurzaamheid en conservatie zijn twee begrippen die weliswaar nauw verwant lijken, maar in de praktijk kunnen ze soms niet verder uit elkaar liggen. Toch zijn duurzaamheid, ecologie en

D-Limonene (sinaasappel) en L-limonene (citroen). Limonene is een natuurlijk monoterpeen solvent met een kenmerkende citroen- of sinaasappelachtige geur.

<http://johndavies24.wordpress.com/>

conservatiepraktijken wel degelijk verenigbaar. Recente studies en praktijkvoorbeelden tonen dat het behoud van ons milieu hand in hand kan gaan met het behoud van ons kostbaar erfgoed.

Niet enkel de impact van onze klimaatsystemen (HVAC-systemen), aangewende energiebronnen en klimaatnormen moeten onder de loep genomen worden; het is al even essentieel om de ecologische impact van alle activiteiten in een organisatie te bekijken. Om vast te stellen dat veel kan bereikt worden door slechts kleine dingen te veranderen. Dit is het moment om ons handelen opnieuw in vraag te stellen, zowel voor wat betreft grote als kleine dingen. Zo is het bijvoorbeeld van belang dat er in een organisatie een goed beleid is wat betreft het recycleren. Duurzaam denken kan ingebed worden in een hele organisatie en zo een natuurlijke reflex worden bij elke medewerker, ongeacht zijn of haar functie.

Ook in het conservatie/restauratieatelier blijkt duurzaamheid geen onmogelijke opgave en kan ze zelfs de gezondheid van conservators-restaurateurs ten goede komen. Er wordt heel wat materiaal gebruikt en op korte tijd verbruikt en niet alleen het afval wordt weggegooid. Ook producten zullen in de toekomst ongetwijfeld niet alleen schaarser, maar ook duurder worden. Dit alleen is al een zeer goede reden om alternatieven voor bepaalde producten te vinden, maar ook het gezondheidsrisico is een belangrijke drijfveer. Bijvoorbeeld voor de nog zeer veel gebruikte aromatische solventen op petroleumbasis worden alternatieven gezocht die even doeltreffend zijn, maar heel wat minder schadelijk voor de gezondheid. Zo test men in de Northumbria Universiteit in het Verenigd Koninkrijk het natuurlijke solvent Limonene als alternatief voor toluene en xyleen.⁸ In het British Museum zelf test men momenteel een alternatief voor het kankerverwekkende Nitromors.⁹ De aanleiding hiervoor is een omvangrijk aankomend conservatieproject waar grootschalig gebruik van dit product nodig zou zijn. In the Historic Royal Palace in het Verenigd Koninkrijk heeft men tests gedaan om het reinigen van monumentaal textiel, zoals wandtapijten, door kleine aanpassingen aan hun oude systeem, dat o.a. immens veel spoelwater vergde, op een groenere manier te laten verlopen.¹⁰ En zo zijn er ongetwijfeld nog vele onderzoeksprojecten gaande. Het is essentieel dat deze resultaten, of ze nu positief of negatief zijn, niet binnen één instelling en voor één doel worden gebruikt, maar wereldwijd gedeeld worden met andere professionals. Enkele andere praktische voor de hand liggende voorbeelden: gebruik liever wasbare materialen dan papier. Je wast bv. Tyvek best op lage temperatuur, gebruik liever glas dan plastics. Nitrilhandschoenen¹¹ zouden het meest ecovriendelijk zijn om te gebruiken en zijn hiermee een ideale link tussen goede conservatiepraktijk en duurzaamheid,¹² dus op dit vlak zijn we met zijn allen alvast goed bezig!

Effect van Nitromors® op de verflaag van een metalen fietsframe. Nitromors® is een product dat in de conservatie/restauratie onder andere gebruikt wordt voor de verwijdering van epoxyharsen en verouderde schellakvernis. Het product is echter kankerverwekkend. Het British Museum test daarom alternatieven.
<http://farm3.static.flickr.com/>

Nog een belangrijke vraag vanuit de dagdagelijkse praktijk in musea: kunnen conservatienoden, ontwerp, esthetiek en duurzaamheid (bijvoorbeeld bij opbouw van tentoonstellingen) ooit helemaal verenigbaar zijn? Ook dit vraagt de bewustwording binnen de hele organisatie van de noodzaak van duurzame praktijken en materialen. Eisen en doelstelling moeten goed overdacht, overwogen en duidelijk geformuleerd worden naar externe dienstverleners voor de opbouw van tentoonstellingen, maar evenzeer naar interne medewerkers en werkgroepen.

Wereldwijd worden materialen getest op hun conservatievriendelijkheid en hun groenfactor. Velen hebben reeds het doel vooropgesteld om een lijst te ontwikkelen die als referentie kan dienen. Men is hier onder andere mee bezig in het National Maritime Museum¹³ in Greenwich, maar ook andere internationale instellingen voeren testen uit met hetzelfde doel voor ogen. Het American Institute for Conservation of Historic and Artistic Works (AIC) heeft een *Green Task Force*¹⁴ opgericht die actief onderzoek doet naar het implementeren van groene conservatie voor zichzelf, maar ook voor algemene conservatiepraktijken. Het Centre for Sustainable Heritage¹⁵ in het Verenigd Koninkrijk wil een groene gids ontwikkelen die zowel materialen, processen als hints en goede praktijkvoorbeelden

bundelt. Verven en vernissen voor muren en vitrines, vloertapijten en vele andere materialen worden getest. Vele projecten op diverse niveaus moeten leiden tot de ontwikkeling en het gebruik van duurzame materialen. Soms komt dit uit heel verrassende hoek; zo zet de machtige kleinhandel Marks & Spencer mannequinmakers onder druk om mannequins te vervaardigen uit duurzamere materialen.¹⁶ Er is een eco-designhandboek,¹⁷ niet meteen toegespitst op musea, maar desalniettemin een interessante bron.

Een kritische blik, een open geest die bewust aandacht besteedt aan duurzaamheid en vooral ook het wereldwijd delen van informatie over geslaagde 'best practices' inzake duurzame en groene conservatie is voor ons allen en voor ons milieu op vele manieren van onschatbare waarde.

Nitrilhandschoenen die tijdens de vervaardiging geen chloreringsproces hebben ondergaan, zouden de meest ecovriendelijke handschoenen zijn.
www.hayneedle.com

- 1 Griet Kockelkoren is sinds 1 januari 2009 stafmedewerkster behoud en beheer bij FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw.
- 2 S. STANFORTH, "Conservation Heating to Slow Conservation: A Tale of the Appropriate Rather Than the Ideal. Contribution to the Experts" Roundtable on Sustainable Climate Management Strategies, held in April 2007, in Tenerife, Spain: www.getty.edu/conservation/science/climate/paper_staniforth.pdf
- 3 De publicaties van de lezingen zullen binnenkort online raadpleegbaar zijn via volgende link: www.britishmuseum.org/research/research_publications/online_research_publications.aspx
- 4 S. STANFORTH: Historic Properties Director at the National Trust. UK.
- 5 G. THOMSON, *The Museum Environment*. London, Butterworth Heineman, 1986 (second edition), p 267. (In de eerste druk uit 1978 is dit citaat terug te vinden op p. 249).
- 6 M. RYHL-SVENDSEN, L. AASBERG JENSEN, P. KLENZ LARSEN and T. PADFIELD. "Does a standard temperature need to be constant?" Dit artikel is ingediend voor de 'Going Green' conferentie in het British Museum, UK, mei 2009. Online raadpleegbaar: www.conservationphysics.org/standards/standardtemperature.php
- 7 G. DE WITTE, "New challenges demand new solutions: The integration of sustainable building and function of archives as a possible response to Climate Change". Lezing op de 'Going Green' conferentie in het British Museum, UK, mei 2009.
- 8 N. RICHARDS, N. GRIMALDI & B. SINGER, "Finding alternatives to petroleum-based aromatic hydrocarbon solvents for use in conservation; the testing of Limonene, a natural monoterpene solvent." Lezing op de 'Going Green' conferentie in het British Museum, UK, mei 2009.
- 9 J. BARTON & R. SWIFT, "The Big-Ban: Preliminary research into finding a non-toxic alternative to Nitromars®." Lezing op de 'Going Green' conferentie in het British Museum, UK, mei 2009.
- 10 K. AYERS, I. GIBB, M. TAKAMI, K. HALLET & K. FRAME, "Greener Cleaning of Large Textiles". Lezing op de 'Going Green' conferentie in het British Museum, UK, mei 2009.
- 11 A. BROEKERHOF, S. DE GROOT & H. BAIA. "Wie de handschoen past ... Handschoenen getest voor het hanteren van collecties", in: *Cr: interdisciplinair tijdschrift voor conservering en restauratie*, Vol. 5, nr. 1, 2004, p. 50-57.
- 12 C. BROOKS & D. GOODBURN-BROWN, "A Green Guide for sustainable practice in conservation." Lezing op de 'Going Green' conferentie in het British Museum, UK, mei 2009.
- 13 Er is reeds een Yahoo-groep opgericht waarbij je je kunt aansluiten: http://uk.groups.yahoo.com/group/Sustainable_Exhibitions/
- 14 Zie: www.conservation-us.org/index.cfm?fuseaction=page.viewPage&PageID=684&d:\CFusionMX7\verity\Data\dummy.txt
- 15 Zie: www.ucl.ac.uk/sustainableheritage/
- 16 D. O'DWYER, "Sustainable Display – Can conservation needs, design and sustainability ever be reconciled?" Lezing op de 'Going Green' conferentie in het British Museum, UK, mei 2009.
- 17 F.-L. ALASTAIR, *The Eco-Design Handbook*. London, Thames & Hudson, 2009. Zie ook: www.slowlab.net/

Klimaatverandering en duurzaamheid

→ Sleutelwoorden voor een nieuw erfgoedbeleid

We kunnen er niet omheen: de projecties voor klimaatverandering in de 21^e eeuw zullen ook het (cultureel-)erfgoedbeleid, zowel qua beheer als bewaring, danig beïnvloeden. Het introduceren van duurzame oplossingen is een conditio sine qua non om erfgoed zoveel mogelijk veilig te stellen.

Overstroming van Praag, augustus 2002. Foto uit powerpoint 'Drying Books from the Prague Floods of 2002'

“KLIMAATVERANDERING TREEDT SNELLER OP DAN GEVREESD”

Zo luidde de kop van een krantenartikel enkele dagen voor de VN-klimaatop in Kopenhagen in december 2009. Het artikel citeert uit het rapport *Kopenhagen Diagnose*, waarin wetenschappelijk is vastgesteld dat de klimaatverandering sneller optreedt dan verwacht en aansluit bij de erg pessimistische scenario's. De wereldwijde uitstoot van broeikasgassen zal op korte termijn drastisch moeten dalen naar bijna nul, willen we een redelijke kans maken om de ergste klimaatimpact te vermijden.

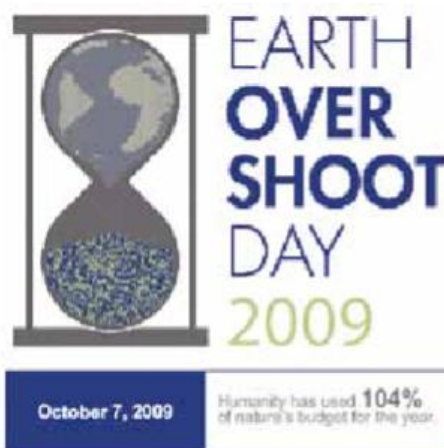
De combinatie van een aantal factoren, met name de groeiende overbevolking, de uitputting van een aantal grondstoffen, de toenemende consumptie en de klimaatverandering²

heeft de potentie ons wereldbeeld volledig te verstoren en, naast maatschappelijke consequenties, ook een reële bedreiging te vormen voor (ons) cultureel erfgoed.

We kunnen moeilijk de andere kant opkijken. Daarvoor worden we te zeer met de neus op de feiten gedrukt. Zo is berekend dat we sinds 1986 elk jaar meer verbruiken dan de aarde kan produceren en putten we de resterende natuurlijke reserves steeds vlugger uit. Het begrip *Overshoot Day* geeft aan op welke dag van het jaar de volledige wereldjaarproductie is opgesoupeerd en we dus in het rood gaan. In 2009 was *Overshoot Day* op 25 september. Op 22 november bedroeg ons verbruik reeds 122 % van de wereldjaarproductie. Elk jaar valt *Overshoot Day* vroeger, wat duidt op een versnelde uitputting van de voorraden. Indien de situatie niet verandert verbruiken we in het jaar 2050 de voorraden van twee planeten.

De aarde heeft steeds klimaatveranderingen gekend te wijten aan kosmische krachten buiten onze invloedssfeer. Het staat nu vast dat de mensheid zelf, tenminste voor een deel, medeverantwoordelijk is voor de recentste veranderingen.

Het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)³ heeft in 2007 zijn vierde rapport over klimaatverandering gepubliceerd en een vijfde rapport staat in de steigers. In het vierde rapport worden drie scenario's van klimaatverandering voorgesteld voor de 21^e eeuw, afhankelijk van, onder andere, een al dan niet reduceren van de broeikasgassen in de atmosfeer.

Aan elk scenario zijn prognoses verbonden, gaande van temperatuurstijgingen van 2° tot 6° C, met alle daaraan gekoppelde gevolgen voor weerpatronen en invloeden op fauna, flora en de mens. Veel hangt hierbij af van de mate waarin we de concentratie aan broeikasgassen kunnen controleren en terugdringen. Vast staat dat wereldwijd zowel de globale temperatuur als de zeespiegel stijgen.⁴

Op basis van deze scenario's kunnen bepaalde verwachtingspatronen worden uitgeschreven. Voor Vlaanderen, Nederland en onze onmiddellijke omgeving zouden we vooral te maken krijgen met een temperatuursverhoging met als gevolg drogere zomers en nattere winters, meer stormweer met heviger winden en neerslag, intensieve en geconcentreerde aanvoer van regenwater door waterwegen uit hoger gelegen gebieden, stijging van de zeespiegel (18 tot 88 cm) in de komende zeventig jaar, heviger en meer stormvloed bij combinatie van hoogtij, stormweer en hevige regenval. Uit de laatste wetenschappelijke studies van het KNMI in De Bilt blijkt dat in de afgelopen jaren de temperatuurstijging in onze streken tweemaal zo groot geweest is als de gemiddelde stijging in de wereldtemperatuur.⁵

UITDAGINGEN VOOR ONS ERFGOED

Dat de klimaat- en maatschappelijke veranderingen die ons te wachten staan gevolgen zullen hebben voor erfgoedzorg lijkt geen twijfel. We kunnen ze onderverdelen in primaire en secundaire gevolgen.

Onder primaire gevolgen verstaan we de rechtstreekse impact op roerend en onroerend erfgoed, zoals wind- en watererosie van natuurlijke sites en gebouwen, destabilisatie van gebouwen door grote seizoensschommelingen in de ondergrondse watertafels met mogelijke verzakkingen als gevolg, het toenemend risico op schimmels, een toenemende infestatie door insecten, grotere schommelingen in temperatuur en vochtigheid, het versnellen van afbraakreacties door de temperatuurstijging en overstromingen met waterschade als gevolg.

Onder secundaire gevolgen verstaan we de indirecte impact op cultureel erfgoed, zoals vernietiging van erfgoed tengevolge van gewapende conflicten⁶ en economische problemen met verminderde financiële middelen voor erfgoedbewaring als gevolg. Naarmate we meer inzicht krijgen in de mechanismen van klimaatverandering, neemt ook ons inzicht toe in de verdwijning van een aantal beschavingen. Deze informatie is van onschatbare waarde voor onze toekomst en kan ons misschien helpen vergissingen te voorkomen.⁷

Internationaal wordt reeds veel aandacht besteed aan het probleem. Zo erkent de UNESCO dat een deel van de werelderfgoedsites bedreigd zijn. Een voorbeeld zijn drie erfgoedsites in Londen die ernstige schade kunnen oplopen ten gevolge van de bovengenoemde *storm surges*, die via de Thames de stad kunnen bereiken. Het gaat hier om de sites van West-

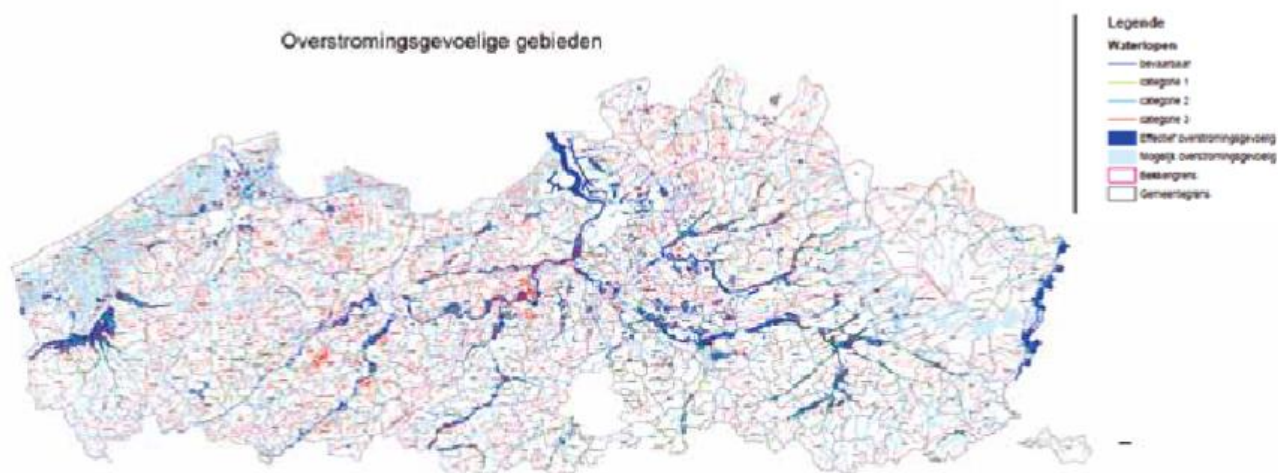
The Thames Barrier. www.flickr.com/photos/sifter

minster (Westminster Palace en Abbey), de Tower of London en de National Maritime Museum in Greenwich. De Thames Barrier, gebouwd als verdedigingsmechanisme tegen deze *storm surges*, heeft reeds zijn limieten bereikt.⁸ Andere sites zoals Venetië kampen met grote moeilijkheden, te wijten aan een combinatie van het wegzakken van de stad en de stijgende zeespiegel. Grotere jaarschommelingen in droge en natte periodes kunnen dit alleen verergeren. De historische binnenstad van Praag en van Cemsky Krumlov overstromden in 2002 reeds ten gevolge van hevige regenval stroomopwaarts. Ook Vlaanderen ontsnapt niet aan deze bedreigingen. Uit onderzoek blijkt dat Vlaanderen en Nederland de meest kwetsbare gebieden van Europa zijn. Slechts 15% van hun kustgebieden liggen hoger dan vijf meter boven de zeespiegel. In de toekomst zullen instrumenten als de overstromingskaarten van het Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen (AGIV), het Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen en de kaart voor overstromingsgevoelige gebieden meer en meer een rol spelen in de bescherming van erfgoed.⁹ Het ziet er dus naar uit dat de erfgoedsector, zowel roerend als onroerend, moeilijke tijden tegemoet gaat. Gezien de toenemende druk op financiële en structurele middelen zullen in de toekomst meer keuzes moeten gemaakt worden. Het valt zelfs niet uit te sluiten dat we een deel van ons erfgoed op termijn zullen moeten opofferen om de meest wezenlijke delen te vrijwaren.

NOODZAKELIJKE STRATEGIEËN

De hele latente problematiek is de laatste twee jaar acuut en meer publiekelijk op de voorgrond getreden. Internationaal is dit te zien aan initiatieven zoals de Going Green Conference in het British Museum in Londen in april 2009¹⁰ (zie de bijdrage van Griet Kockelkoren in dit nummer). Een ander initiatief gaat uit van the International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA) en zijn Core Activity on Preservation and Conservation (IFLA-PAC), die een reeks van vier congressen organiseert rond erfgoed en klimaatverandering. Elk congres be-

Kaart met de overstromingsgevoelige gebieden in Vlaanderen.
 Watertoets geoloket, Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen (AGIV), www.watertoets.be

handelt een van de vier elementen: lucht, water, vuur en aarde. Twee ervan zijn doorgegaan in 2009 (Parijs¹¹ en Praag), de andere gaan door in 2010.

Globaal genomen zijn alle initiatieven gericht op bewustmaking en het zoeken naar oplossingen voor de problemen die zich stellen. In Vlaanderen groeit het besef bij de bevolking en overheid dat de gevolgen van klimaatverandering moeten aangepakt worden. Dit besef ontluikt nu ook bij de erfgoedactoren, maar er is nog een lange weg te gaan.

Op basis van de prognoses van de IPCC blijken voor Vlaanderen vooral de risico's van overstromingen en hevige stormen zeer concreet. Onze inspanningen zullen zich voornamelijk rechtstreeks moeten situeren op het vlak van de globale risicoanalyses en het nemen van anticiperende maatregelen tegen de gevolgen van de verwachte klimaatsverandering. Hiervoor zou best een disciplineoverschrijdende *task force* worden opgericht om de problematiek (globaal en lokaal) in kaart te brengen. Onrechtstreeks zullen we ook aan het beheersen van de klimaatverandering zelf moeten meewerken, enerzijds door het invoeren van een meer duurzame organisatie van werking en middelen binnen culturele instellingen, anderzijds door een duurzaam depotbeheer en door het voeren van een politiek van duurzaam bouwen en renoveren op een milieuondersteunende manier.

Het is duidelijk dat om de doelstellingen te verwezenlijken, zoals hierboven beschreven, de samenwerking tussen diverse partijen noodzakelijk is. Niet alleen alle erfgoedactoren, maar ook vorsers, ingenieurs, architecten en andere deskundigen hebben hier hun inbreng. Het bewerkstelligen van synergieën tussen overheid, erfgoedveld, wetenschappelijke instituten en

bedrijven is hierbij een absolute noodzaak. Het is ook niet verwonderlijk vast te stellen dat internationaal het voortouw en de initiatieven voornamelijk genomen worden door organisaties, instellingen en personen die nauw betrokken zijn bij de preservatie en conservatie van erfgoed. Het is namelijk hun natuurlijke taak om hiervoor in te staan. De conservator-restaurateur die begaan is met preventieve conservatie kan een cruciale coördinerende rol spelen in de duurzame organisatie en het milieuondersteunend preventiebeleid van de erfgoedinstellingen.

GEÏNTEGREERDE METHODOLOGIE VOOR HET REALISEREN VAN DUURZAME EN MILIEUONDERSTEUNENDE ERFGUEDINSTELLINGEN

Een erfgoedinstelling kan beschouwd worden als een soort biotoop. Het is een ecologische omgeving waar verschillende soorten levende organismen met elkaar interageren, bewust en onbewust. Ze oefenen verschillende taken en functies uit en hebben daarbij een impact op elkaar, de locatie, de interne en externe omgeving, het gebouw, de collecties of bestanden en tal van andere aspecten. Deze biotoop is geen eiland dat op zichzelf staat. Hij maakt deel uit van een grotere eenheid, waarbij hij niet alleen invloed uitoefent op de buitenwereld, maar zelf ook onderhevig is aan invloeden van buiten uit, zowel positieve als negatieve.

EEN THEORETISCHE CASESTUDY: HET STADSARCHIEF VAN SINT-NIKLAAS

Op basis van een globaal onderzoek naar de fysieke toestand van collecties en depots van het Stadsarchief te Sint-Niklaas in 1996 besliste het Stadsbestuur, in het kader van het preserva-

Door vocht en schimmel aangetast handschrift.
© CRKC

tiebeleid, het archief te verhuizen naar een andere en meer geschikte locatie. Uiteindelijk resulteerde dit in de beslissing om een nieuw archief te bouwen. Dit gebouw moet eind 2012 klaar zijn.

In het kader van het behalen van de graad van Master in Preventive Conservation aan de Northumbria University te Newcastle koos ik de bouw van dit nieuwe archief als theoretische casestudy voor het ontwikkelen van een methodologie voor duurzame organisatie en duurzaam bouwen. Verschillende onderzoeken werden in dit kader doorgevoerd met de situatie van het Stadsarchief in Sint-Niklaas als uitgangspunt.¹² De conclusies zelf dienen als uitgangspunt voor het concept van het nieuw archief. Het onderzoek werd mede mogelijk gemaakt door de logistieke steun van het Stadsarchief, de dienst Ruimtelijke Ordening en de Milieudienst van de stad Sint-Niklaas en de morele steun van de schepenen van cultuur.

De hele methodologie is gesteund op vier principes: eenvoud, duurzaamheid, efficiëntie en milieuondersteuning, waarbij zowel het welzijn van mens als erfgoed in gedachten wordt gehouden. Ze is uitgebouwd rond twee luiken die elk in een aparte fase worden uitgewerkt, meer bepaald de organisatie van de instelling en het ontwerpen en realiseren van de bewaaromgeving. Voor beide luiken werd rekening gehouden met de vier bovenstaande principes. Voor het succesvol uitwerken van beide luiken is de samenwerking van verschillende disciplines in een gemotiveerd team een absolute voorwaarde. De methodologie van het onderzoek is toepasbaar op alle erfgoedinstellingen met collecties, mits kleine aanpassingen naargelang de specificiteit van de instelling. De vooropgestelde methodologie wordt hier voorgesteld.

FASE 1: HET CONCEPT VAN DUURZAME ORGANISATIE

We onderscheiden hier vijf aspecten die relevant zijn voor de goede werking van de instelling uitgaande van de huidige toestand en rekening houdende met de gewenste situatie in de toekomst: de organisatie van de instelling, de identificatie en conditieregistratie van collecties en bestanden, een behoefteanalyse en richtlijnen voor de inrichting en het beheer van bewaardepots, een behoefteanalyse inzake de werking van de instelling en een behoefteanalyse inzake het welzijn van het personeel. Elk van deze aspecten vraagt om onderzoek, analyse van de verzamelde resultaten en de medewerking van alle betrokken actoren en deskundigen.

1. De organisatie van de instelling. Het gaat hier om de interne organisatie van de taken die de instelling moet vervullen, de externe relaties met overheden, openbare diensten, gebruikers en andere actoren enerzijds en de interne relaties met het eigen personeel anderzijds. Het uitschrijven van dit onderdeel is de verantwoordelijkheid van de directie van de instelling.

2. Identificatie en conditieregistratie van collecties en bestanden. Dit heeft betrekking op de fysieke conditie van de collectiestukken en valt onder de verantwoordelijkheid van het departement preservatie en conservatie.

3. Behoeftanalyse en richtlijnen voor bewaardepots. Dit is een belangrijk onderdeel omdat hier wordt nagegaan welke de vereisten zijn waaraan de depots moeten voldoen in functie van de aanwezige collecties of bestanden en de richtlijnen die internationaal gevolgd worden voor het bewaren van deze collecties. In het kader hiervan is het aangewezen te noteren dat de traditionele richtlijnen voor temperatuur en relatieve vochtigheid onder druk komen te staan. Internationaal worden vragen gesteld omtrent de relevantie van de huidige normen. Dit is mede ingegeven door de grote kosten en de gebrekkige prestaties van vele klimatisatiesystemen, de ecologische belasting van het milieu en de mogelijke negatieve impact op de gezondheid. Wetenschappelijk onderzoek van de laatste jaren toont aan dat materialen soms beter bestand zijn tegen schommelingen in temperatuur en relatieve vochtigheid dan we denken, op voorwaarde dat deze schommelingen beperkt blijven en slechts zeer geleidelijk gebeuren. Vandaar dat er in het kader van duurzaam en ecologisch bouwen onderzoek gedaan wordt naar de mogelijkheid om depots te realiseren die geen traditionele klimatisatiesystemen bevatten, maar waarbij temperatuur en relatieve vochtigheid zoveel mogelijk in bedwang worden gehouden door middel van aangepaste isolatie en ventilatie. De behoefteanalyse en het coördineren van

de adviezen is vooral de taak van de dienst preservatie en conservatie, hierin bijgestaan door diverse deskundigen inzake bouw fysische en bouwtechnische aspecten.

4. Behoeftanalyse inzake de werking van de instelling.

In deze fase wordt nagegaan welke de noodzakelijke behoeften zijn van de instelling aan gekwalificeerd personeel, ruimte en infrastructuur. Deze behoeftanalyse wordt uitgevoerd door de directie van de instelling met medewerking van de volledige personeelsequipe. In het kader van het beperken van de ecologische voetafdruk worden materialen, processen, toestellen en energieverbruik zoveel mogelijk gekozen in functie van hernieuwbaarheid, recycleerbaarheid of *cradle to cradle*-filosofie. De werking van het atelier voor preservatie en conservatie zal onderworpen worden aan een onderzoek inzake gebruikte materialen en technieken. Voor bestaande procedures die chemische producten vereisen, zal nagegaan worden of er geen milieuvriendelijker alternatieven bestaan.

5. Behoeftanalyse inzake het welzijn van het personeel.

Het gaat hier zowel om de criteria voor binnenatmosfeer als de ergonomische werkomstandigheden voor het personeel. Ook procedures en materialen voor het hanteren en heffen van lasten en het vermijden van RSI (*Repetitive Strain Injury*) maken hier deel van uit. Deze analyse met praktische invulling kan voor het grootste deel ingevuld worden door een ergotherapeut in samenwerking met andere deskundigen en personeel van de instelling.

FASE 2: DUURZAAM EN MILIEUONDERSTEUNEND BOUWEN

In tegenstelling tot de eerste fase, die voornamelijk intern wordt gerealiseerd, hangt de realisatie van de tweede fase voor een groot deel af van de inbreng van externe deskundigen die thuis zijn in bouwtechnische en bouw fysische aspecten. Dit gebeurt uiteraard in samenwerking met de inrichtende macht en de betrokken instelling. Ook in deze fase speelt de conservator-restaurator, die instaat voor de preventieve conservatie, een rol, omdat hij (of zij) dikwijls een van de weinige personeelsleden is die voldoende technische kennis heeft om de werkzaamheden mee te volgen en erover te waken dat de uitgeschreven richtlijnen voor preservatie en conservatie worden opgevolgd. Ook hier worden de principes van eenvoud, duurzaamheid, efficiëntie en milieuondersteuning zoveel mogelijk gerespecteerd. Het streefdoel is uiteindelijk om een gebouw te realiseren dat de instelling toelaat efficiënt te werken en voldoet aan de volgende voorwaarden: het opvangen van de gevolgen van de klimaatveranderingen, aangepaste en

laagenergetische depots, een kleine ecologische voetafdruk, gebruikmaken van hernieuwbare energiebronnen en materialen, rekening houden met de gezondheid van de werknemer en naadloos inpassen in de natuurlijke omgeving. Het spreekt vanzelf dat hierbij rekening gehouden wordt met de wettelijke richtlijnen inzake bouwen en verbouwen.

Het argument dat dit soort gebouw een veel grotere financiële investering vergt, is voorbijgestreefd. Door de ontwikkeling van de groene economie zijn heel wat materialen en technieken zodanig verbeterd en efficiënter geworden dat de meerprijs voor dit soort gebouwen gezakt is tot minder dan 15 %. De meerkost wordt gemakkelijk terugverdiend door de besparingen op de jaarlijkse energiekosten.

Het invoeren van de verplichting van energieprestatiecertificaten (EPB) voor gebouwen sinds 1 november 2008 zal ertoe leiden dat in de toekomst gebouwen die duurzaam zijn gebouwd ook veel gunstiger in de markt zullen liggen dan de klassieke gebouwen. Dit is reeds duidelijk gebleken, onder andere in de Verenigde Staten¹³, waar sinds het jaar 2000 het LEED Rating System voor buildings werd ontwikkeld dat nieuwe gebouwen, naargelang hun performantie in duurzaamheid, indeelt in een aantal klassen.¹⁴ De classificatie wordt verleend door de United States Green Building Committee voor publieke en openbare gebouwen. Telkens opnieuw blijkt dat deze realisaties vlugger en tegen een hogere prijs worden verhandeld. Bij ons bestaat zo'n rating systeem nog niet omdat er nog te weinig projecten op stapel staan.

Om praktische redenen is fase twee in zeven aspecten onderverdeeld die al dan niet gelijktijdig kunnen worden uitgevoerd, meer bepaald de keuze van de architect, de aannemer en de bouw firma's, de initiële kostenraming, de keuze van de locatie, het ontwerp van het gebouw, de keuze van hernieuwbare materialen en energiesystemen, de waterhuishouding en het afvalbeheer en als laatste het terreinmanagement.

1. Keuze van de architect en de bouw firma's. Het is aan de bouwheren om uit te maken op welke wijze de keuze van architect en bouw firma's gebeurt: door het uitschrijven van een offertevraag, een wedstrijd of op enige andere wijze. Het argument dat de gestelde eisen de architect zouden belemmeren in zijn ontwerp vinden we ongegrond, we gaan er immers vanuit dat een talentvolle architect in staat moet zijn een stijlvol, modern en efficiënt gebouw te ontwerpen, rekening houdende met de vereisten.

2. Initiële kostenraming. Dit spreekt voor zich. Het onderzoek naar de financiële kosten, mogelijkheden en oplossingen wordt hier uitgevoerd en besproken door de betrokken partijen.

3. Keuze van de locatie. Bij de planning van nieuwe erfgoeddepots of relocatie van bestaande erfgoedinstellingen dient de locatie vooraf goed te worden bekeken. Het onderzoek omvat een uitgebreide risicoanalyse, onderzoek naar de invloed op de mobiliteit en invloed naar belasting op de onmiddellijke omgeving. Voor de keuze van de locatie is de inbreng van deskundigen ter zake onmisbaar. Voor Vlaanderen is het bij het risico-onderzoek belangrijk na te gaan of de voorgestelde locatie gevoelig is voor overstromingen door stormvloed, door hevige regenval of door de ligging nabij waterwegen. Vooral in de laaggelegen kuststreek en het gebied rond Gent en Antwerpen is dit van groot belang. Gebieden die inherent grote risico's inhouden, zouden best worden vermeden. Ook de oriëntatie van het gebouw moet in deze fase worden bekeken in functie van het optimaal opvangen van zonlicht voor energieopwekking en het maximaal benutten van de geografische ligging voor de beheersing van de binnentemperatuur.

4. Ontwerp van het gebouw. Dit is de taak van de architect en zijn (of haar) bureau. Het ontwerp mag gedurfd zijn voor zover het voldoet aan de gestelde eisen van efficiëntie, duurzaamheid, milieu en welzijn van het personeel en tegemoetkomt aan de specifieke eisen van preservatie en conservatie van de collecties. Er wordt geopteerd om de collecties niet onder te brengen in kelderruimten, omwille van problemen met allerlei vormen van water en vochtigheid. Depotruimten worden zoveel mogelijk geconcentreerd in een depotzone. Ook voor de andere functies probeert men zoveel mogelijk met zones te werken. Zo onderscheiden we een administratieve zone, een publieke zone, een logistieke zone, een preservatie- en conservatiezone en een onderhoudszone. De zones dienen zo ontworpen te worden dat de kans op calamiteiten zo klein mogelijk is en er zal bij het ontwerpen ook rekening gehouden worden met een eventuele noodzakelijke evacuatie van de collecties.

5. Keuze van hernieuwbare energiebronnen en materialen. Hier wordt nagegaan welke bouwmaterialen en technieken op dat moment het meest geschikt zijn om onze doelstellingen te verwezenlijken inzake preservatie en conservatie, rekening houdende met het milieu. Vooral de piste van isolatie voor laagenergetische depotruimten zal hier worden onderzocht. Ook bekijken we hier hoe we het gebouw energie-efficiënt kunnen maken en de behoefte aan de nog benodigde energie op een zo milieuvriendelijke manier kunnen invullen.

6. Waterhuishouding en afvalbeheer. Gerecycleerd regenwater wordt gebruikt waar mogelijk, bijvoorbeeld voor het doorspoelen van toiletten of het groen houden van de omliggende gronden. Het regenwater wordt gecollec-teerd in een ondergronds reservoir. Voor menselijke consumptie of het wassen van handen of vaat wordt om hygiënische redenen leidingwater gebruikt. De inrichting van alle lokalen is erop gericht zo weinig mogelijk water te verbruiken en zo weinig mogelijk afvalwater te genereren. Dit is ook geldig voor alle andere vormen van afval. Zo wordt in de Koninklijke Bibliotheek van Denemarken in Kopenhagen alle afval van de dienst preservatie en conservatie gerecupereerd of gerecycleerd met een minimale impact op het milieu. Materialen en grondstoffen worden zoveel mogelijk gekozen met het oog op hun recycleerbaarheid. Groenafval kan wellicht op het eigen terrein gerecycleerd worden. Voor de rest zal de verwerking voor een groot deel afhangen van de lokale mogelijkheden en voorzieningen.

7. Terreinmanagement. De organisatie van de eventueel omliggende gronden zal natuurlijk moeten ingepast worden in het reeds bestaande geheel. We opteren er wel voor om zoveel mogelijk groen te voorzien met ecologische verpozingsmogelijkheden voor personeel, bezoekers en omwonenden. We gaan ervan uit dat het gebouw te bereiken is met het openbaar vervoer en de fiets en dat we de toegang voor auto's zoveel mogelijk beperken. Waar dit wel nodig is, wordt een aangepaste wegbedekking gezocht. Het aanplanten van streekeigen planten en bomen is het meest logische. Dit beperkt de noodzaak aan chemische stoffen en maakt het onderhoud veel eenvoudiger.

CONCLUSIES

Bij het ontwerpen of renoveren van gebouwen voor het herbergen van cultureel erfgoed zal het in de toekomst noodzakelijk zijn rekening te houden met de ecologische en maatschappelijke veranderingen waar we voor staan. Maar ook onze manier van functioneren binnen deze instellingen zullen we in vraag moeten stellen en samen zoeken naar oplossingen die ons toelaten zo normaal mogelijk te functioneren en erfgoed zo lang mogelijk te bewaren voor het nageslacht.

Energiecentrale
© FARO. Foto: Bart Van der Moeren

- 1 Guy De Witte is naast zaakvoerder van De Zilveren Passer bvba ook docent aan de Bibliotheekschool van Gent, researcher voor het Ligatus-project van de St Catherine Foundation en consultant Preventive Conservation.
- 2 M.L. PARRY, O.F. CANZIANI, J.P. PALUTKOF, P.J. VAN DER LINDEN and C.E. HANSON, Eds. *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability*, Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
- 3 Zie: www.ipcc.ch (laatst bezocht op 22/11/2009).
- 4 Zie: www.nature.com/climate/2009/0911/full/climate.2009.106.html (laatst bezocht op 22/11/2009).
- 5 A. KATTENBERG (red.), *De toestand van het klimaat in Nederland*. De Bilt, KNMI, 2008.
- 6 Zie: www.international-alert.org/pdf/A_Climate_Of_Conflict.pdf (laatst bezocht op 22/11/2009).
- 7 E. LINDEN, *The Winds of Change: Climate, Weather and the Destructions of Civilizations*. New York, Simon and Schuster, 2006.
- 8 UNESCO, *Case studies on Climate Change and World Heritage*, Unesco World Heritage Centre, 2007.
- 9 Zie: www.overstromingsvoorspeller.be (laatst bezocht op 22/11/2009).
- 10 Zie: www.britishmuseum.org/whats_on/events_calendar/going_green.aspx (laatst bezocht op 22/11/2009).
- 11 Zie: www.ifla.org (laatst bezocht op 22/11/2009).
- 12 G. DE WITTE, *Archives in a Changing World: An Exploration into Sustainable Building for Archives in Belgium in Response to Global Climate Change*. Master Dissertation Preventive Conservation. Newcastle, Northumbria University, 2008.
- 13 Zie: www.greenbuildconsult.com
- 14 J. YUDELSON, *The Green Building Revolution*. Washington, Island Press, 2008.

Green computing

→ Bewust besparen op computergebruik

Wereldwijd is de energieconsumptie de afgelopen jaren enorm toegenomen, mede veroorzaakt door een stijgend gebruik van computers en elektrische apparatuur. Dat geldt impliciet ook voor de erfgoedsector. Door bijvoorbeeld de digitalisering van grote hoeveelheden erfgoedbronnen in de afgelopen tien jaar is steeds meer informatie over erfgoed online, 24 uur per dag beschikbaar. Dat is geweldig voor de gebruiker, maar het betekent ook dat ergens een webserver continu aanstaat om al die webpagina's, afbeeldingen en filmpjes te tonen, om nog maar niet te spreken van allerhande back-upapparatuur, zoals tape streamers en externe harde schijven, die eveneens dag en nacht aanstaan om te voorkomen dat bij een eventuele storing digitale bestanden verloren gaan. In onze dagelijkse werkzaamheden vallen computer, e-mail en internet niet meer weg te denken, maar met elke aanslag op het toetsenbord wordt elektriciteit verbruikt.

In milieukringen wordt terecht gesproken van een nieuwe, mondiale energieverslaving. Waren we al verslaafd aan aardolie, in toenemende mate zijn we dat ook aan elektriciteit, of stroom, zoals veel mensen doorgaans zeggen. Voor al onze elektrische apparaten moet voortdurend meer elektriciteit

Een illegale dumpplaats van duizenden computermonitoren in de VS. <http://ago.mo.gov/newsreleases/>

worden opgewekt. Die enorme elektriciteitsproductie is verre van duurzaam en gaat dus direct ten koste van het milieu. De wereldwijde gevolgen daarvan worden steeds meer zichtbaar om ons heen. De recente economische crisis heeft ons daarnaast meer kostenbewust gemaakt. Reden te meer om nu ons

ongebrijdelde computergebruik eens kritisch onder de loep te noemen; minder stroomverbruik is immers beter voor het milieu én voor onze portemonnee.

Daarmee is ook het uitgangspunt van *green computing* kort samengevat. *Green computing* is gericht op een duurzaam en bewust computergebruik dat zo min mogelijk, en het liefst geen enkele, invloed heeft op het milieu. Het gaat daarbij verder dan energiebesparing alleen. Alle duurzaamheidsaspecten van het ontwerp, de fabricage, het dagelijks gebruik tot en met de verwijdering van alle soorten computerapparatuur worden meegewogen.

Op zich sluit een milieubewust gebruik van computers prima aan bij allerlei milieuvriendelijke initiatieven. Denk bijvoorbeeld aan het energielabel op de nieuwe koelkast of wasmachine, de introductie van de spaarlamp of de zuinige hybride automobiel. De CO²-uitstoot door vakantievliegwezen kan tegenwoordig worden gecompenseerd door bijvoorbeeld bomen te planten. Maar wat in de privésfeer inmiddels al heel gewoon lijkt, blijkt op het werk lang niet vanzelfsprekend. Op de vraag aan enkele grotere Nederlandse erfgoedinstellingen of zij met *green computing* bezig waren, werd door de overgrote meerderheid ontkennend geantwoord.

BESPARING IN DE PRAKTIJK

Welke maatregelen kunnen erfgoedinstellingen nemen om een duurzaam en milieubewust computergebruik na te streven? De eerste stap is om eens kritisch te kijken naar het stroomverbruik van de bestaande computers, beeldschermen en randapparatuur zoals scanners, printers en externe harde schijven. Wie graag eerst wil weten hoeveel elektriciteit wordt verbruikt door de computer kan een stroommeter plaatsen tussen het apparaat en het stopcontact. Het apparaat geeft vervolgens weer hoe groot het verbruik in kWh is. Een andere manier om te zien of u energiezuinige apparatuur gebruikt, is om te kijken of deze is voorzien van energiekeurmerken. Een van de meest bekende is het Amerikaanse Energy Star-label dat onder andere op beeldschermen is terug te vinden. Andere keurmerken worden uitgegeven door het Europese GEEA en het Zweedse TCO. Zeer zuinig zijn apparaten met het Duitse No Energy-label. Apparaten voorzien van dit keurmerk verbruiken in uitgeschakelde toestand geen stroom, en in de slaapstand niet meer dan één watt.

Met deze wetenschap komt het vervolgens aan op het nemen van passende maatregelen of het stellen van zelfkritische vragen. Laat u uw computer en beeldscherm altijd aanstaan, ook

als u bijvoorbeeld niet op uw werkplek bent? Zelfs wanneer de computer na een periode van inactiviteit automatisch een screensaver start, wordt nog steeds stroom verbruikt. De naam is zelfs sterk misleidend, want een screensaver spaart u hooguit voor gênante situaties waarin nieuwsgierige collega's een kijkje wagen op uw scherm. In hetzelfde menu waarin de werking van de screensaver kan worden ingesteld, kan worden aangegeven of, en na hoeveel tijd, de computer en de harde schijven zichzelf mogen uitschakelen. Daarmee bespaart u ook op het stroomverbruik als u even niet op uw plek bent. Als u in een lange vergadering gaat of de werkdag erop zit, schakel dan de computer en ook het beeldscherm volledig uit. Een slaapstand op de monitor is zeker zuiniger, maar er wordt nog steeds stroom verbruikt. Alleen in volledig uitgeschakelde stand verbruikt een beeldscherm geen stroom.

Belangrijk is daarbij ook goed te kijken naar het stroomverbruik van scanners, printers en externe harde schijven. Worden ook deze apparaten echt uitgeschakeld? Vaak kennen deze apparaten, net als het beeldscherm, een sluimerstand. Ze schakelen automatisch in bij het opstarten van de computer, en gaan na een periode van inactiviteit in de slaapstand. Ze verbruiken dan nog steeds stroom. Dit sluimerverbruik of *phantom power* kan aanzienlijke vormen aannemen. In een gemiddeld huishouden kan dit oplopen tot 10 % van de elektriciteitsrekening. Bedenk daarbij dat op het werk een computer doorgaans hooguit acht van de vierentwintig uur in gebruik is. Reken maar eens uit wat dat kan betekenen voor de elektriciteitsrekening van een heel kantoor!

Wie echt het zekere voor het onzekere wil nemen, sluit de computer, het beeldscherm en alle randapparaten aan op een stekkerdoos met een aan/uit-schakelaar. Aan het einde van de dag schakelt u het stekkerblok uit en kan er geen fantoomstroom weglekken naar uw apparatuur.

Een volgende bezuinigingsronde is te kijken naar het papiergebruik. De computer zou het tijdperk van het papierloos kantoor inluiden, maar iedereen die even om zich heen kijkt, weet wel beter: we verbruiken met z'n allen veel meer papier sinds de introductie van de computer op de werkvloer dan daarvoor. Op dit terrein kunnen grote besparingen worden getroffen, zowel voor het milieu als voor de portemonnee. Maak alleen een afdruk op papier wanneer dit echt nodig is. Alle e-mailberichten afdrukken op papier om deze vervolgens in een dossiermap op te bergen, is simpelweg een kostenverslindende gewoonte. Vroeger crashten onze computers op de meest willekeurige momenten en was dat belangrijke tekstdocument geheel verloren. Dus raadde iedereen elkaar aan om toch voor de zekerheid het verhaal ook op papier te bewaren. Maar online opslag, back-ups en tussentijdse kopieën zijn inmiddels zo normaal, en computers crashen ook aanzienlijk minder dan

vroeger, zodat dat papieren kopietje voor de veiligheid eigenlijk niet meer nodig is. Daarnaast is het vaak helemaal niet nodig om alles enkelzijdig en in kleur af te drukken. Doorgaans zijn dit soort voorkeuren prima in te stellen in het printmenu op de computer of op het kopieerapparaat zelf. Net als bij computers en beeldschermen geldt dat veel kopieerapparaten altijd aan blijven staan. Ook hier kan het uitschakelen van het kopieerapparaat aan het einde van de werkdag aanzienlijk schelen op de elektriciteitsrekening. Ten slotte: hergebruik of recycleer papier maar gooi het niet zomaar weg.

Tot dusver de besparingen die kunnen worden getroffen op de bestaande apparatuur. Wie zich een nieuwe computer aanschafft, doet er goed aan te letten op de eerder genoemde energiekeurmerken Energy Star, GEEA, TCO of No Energy. De computerindustrie wordt door de milieubeweging kritisch de maat genomen. Greenpeace doet dit zelfs letterlijk met de *Guide to Green Computing*.³ Zo kunnen consumenten zien hoe groen computerbouwers werkelijk zijn. De extra aandacht van milieuorganisaties heeft enkele bedrijven aanzienlijk groener gemaakt. Zo kreeg Apple het ernstig te verduren toen bleek dat in de fraai ontworpen producten verschillende milieuonvriendelijke stoffen waren verwerkt. De fabrikant beloofde beterschap en geeft sindsdien op zijn website (www.apple.com/environment) aan hoeveel milieubesparing is gerealiseerd door bijvoorbeeld een nieuw ontwerp van computers en een omvangrijker inruilprogramma voor oude computers. Inruilprogramma's van computerfabrikanten zijn doorgaans beperkt tot de Amerikaanse markt. Dat neemt niet weg dat ook in eigen land allerhande inzamel- en inruilinitiatieven zijn om bijvoorbeeld afgedankte computers een tweede leven te geven, informeer er naar bij uw plaatselijke kringloopcentrum. Zelfs als een nieuw leven voor een computer er niet in zit, dan is er nog veel uit een computer herbruikbaar. Gespecialiseerde bedrijven kunnen tot zo'n 98 % hergebruiken. Het gaat daarbij om materialen die weer als grondstof kunnen dienen bij de productie van nieuwe computerapparatuur. Dat is niet alleen zinnig hergebruik van schaars wordende grondstoffen, maar spaart ook energie uit die nodig is om nieuwe grondstoffen te bewerken. Wie overigens een computer wegdoet, doet er wel goed aan altijd te controleren of de data op de harde schijf ook echt verwijderd zijn en niet meer raadpleegbaar door derden.

BOVEN Z'N THEEWATER: DE KOST VOOR ZOEKEN EN OPSLAAN

Maar in hoeverre speelt de desktop computer nog een rol als steeds meer van het rekenwerk en de opslag van data online gebeurt? De snelle opkomst van de netbooks en smart phones heeft aangetoond dat pure processorkracht eenvoudig wordt ingewisseld voor mobiliteit en connectiviteit. In die zin wordt

cloud computing ook door velen momenteel gezien als een uitkomst, ook voor *green computing*. De noodzaak voor snelle, stroomverbruikende processoren wordt verlegd van duizenden computers naar een aantal grote datacentra. Maar daar zit het hem nu net: datacentra verbruiken ook elektriciteit, heel veel zelfs. Dat kwam recentelijk aan het licht toen natuurkundige Alex Wissner-Gross van de universiteit van Harvard uitrekende hoeveel elektriciteit een gemiddelde zoekopdracht via Google vergt: 7 gram CO₂. Bij twee zoekopdrachten zou evenveel CO₂ vrijkomen als voor het aan de kook brengen van thee water, berichtte *The Sunday Times*. Misschien klinkt die 7 gram nog niet zoveel, maar met zo'n 200 miljoen zoekopdrachten per dag, gaat het toch om een serieuze milieubelasting.

Activity	Google searches
CO2 emissions of an average daily newspaper (100% recycled paper)	850
A glass of orange juice	1.050
One load of dishes in an Energy Star dishwasher	6.100
A five mile trip in the average U.S. automobile	10.000
A cheeseburger	15.000
Electricity consumed by the average US household in one month	3.100.000

Google zet de zorg om haar energieverbruik extra in de verf op de site. Daar vergelijkt men de zoekacties op Google met enkele dagdagelijkse activiteiten op vlak van CO₂-uitstoot.
www.google.com/corporate/green/datacenters/

De bijdrage van de ICT-sector wordt door *techwatcher* Gartner inmiddels geschat op zo'n 2 % van de wereldwijde productie van kooldioxide. Dat is evenveel CO₂-emissie als de wereldwijde luchtvaartsector produceert. Daarbij gaat het natuurlijk niet alleen om zoekopdrachten, alhoewel datacentra wel een kwart van alle energieconsumptie voor hun rekening nemen. Voor wie wil uitrekenen hoeveel zijn of haar *carbon footprint* wordt bepaald door ICT-gebruik volgen hier enkele voorbeelden: een draaiende computer kost 40 tot 80 gram CO₂/uur en een minuutje internetten 1,2 gram. Een *avatar* in Second Life kost net zoveel stroom als een Braziliaan gemiddeld in een heel jaar verbruikt: 1,752 kWh.

De zoekgigant Google was natuurlijk niet blij met deze negatieve aandacht; het bedrijf staat juist erg op zijn groene imago. Op zijn website (www.google.com/corporate/green) onderstreept het bedrijf immers hoe groen het hoofdkwartier is, waar zelfs een kudde geiten wordt ingezet om een dieselslurende grasmaaier overbodig te maken. Op de berekening van

Ook YAHOO laat geiten grazen op de grasvelden rondom haar datacenters om een vervuilende grasmaaier uit te sparen.
<http://www.flickr.com/photos/freshelectrons/>

de natuurkundige bleek overigens wel wat aan te merken, maar het zette het probleem van de energie die nodig is voor datacentra wel voor het eerst op de kaart. Google neemt stappen om haar grote datacentra, die veel elektriciteit verbruiken, duurzamer te maken. Door bijvoorbeeld de warmte die deze servers produceren om te zetten in stadsverwarming of door een deel van de energieconsumptie uit duurzame bronnen te betrekken, door het plaatsen van zonnepanelen bijvoorbeeld. Toch zijn het datacentra en aanbieders van online opslag die bijvoorbeeld door CO₂-compensatie een aantrekkelijk alternatief bieden voor bedrijven die zoeken naar een groene en duurzame oplossing. Bedrijven die een groene stap willen zetten, kunnen daarnaast ook bewust overstappen op groene stroom, die wordt opgewekt uit onuitputtelijke energiebronnen zoals zonne-energie, windenergie of biomassa.

We mogen de komende jaren nog veel initiatieven verwachten waarmee de makers van computerapparatuur, de aanbieders van online diensten en zelfs de elektriciteitsbedrijven een duurzaam en milieubewust computergebruik mogelijk maken. Dat wil echter niet zeggen dat we gerust kunnen afwachten tot anderen met een oplossing komen. Erfgoedinstellingen kunnen zelf veel acties ondernemen om hun *carbon footprint* te verkleinen. Bij het inkopen van apparatuur en het aanbesteden van online diensten kunnen zij eisen op het gebied van duurzaamheid en milieuvriendelijkheid mee laten wegen. Hierdoor worden de leveranciers ook gedwongen verder te innoveren en meer milieuvriendelijke alternatieven aan te bieden. Alleen zo kunnen we er samen voor zorgen dat de computer niet ten koste van het milieu gaat.

1 Jeroen van der Vliet is als senior medewerker verbonden aan de stichting Digitaal Erfgoed Nederland (DEN), het nationaal kenniscentrum voor ICT in het cultureel erfgoed. Zie: www.den.nl.

1 Zie: www.greenpeace.org/electronics

De toekomst van de vertelcultuur in Vlaanderen

→ Een verhaal met een happy end?

Begin 2009 startte Van Stoel tot Stoel vzw het onderzoek Vlaanderen vertelt: onderzoek naar de behoefte, de haalbaarheid en de wenselijkheid van een expertisecentrum voor vertelcultuur in het kader van de ontsluiting van het orale erfgoed in Vlaanderen.

Ondertussen is het onderzoek afgerond en werd er in juni een reflectiedag georganiseerd. De resultaten werden gebundeld in het eindrapport De vertelcultuur in Vlaanderen: een verhaal met een einde of het begin van een nieuw verhaal?²

Tot op heden bestond weinig of geen systematisch onderzoek naar het Vlaamse vertellandschap vanuit erfgoed(beleids)perspectief. Vlaanderen heeft nochtans een rijke verteltraditie en herbergt een schat aan verhalen. Verschillende onderzoekers verzamelden er al heel wat en legden die vast, denken we daarbij bijvoorbeeld aan de Vlaamse volksverhalenbank, een initiatief van em. prof. dr. Stefaan Top.³ De vrijwilligersorganisatie Van Stoel tot Stoel vzw stimuleerde de voorbije jaren de vertelkunst door middel van een vormingsaanbod en via de ondersteuning van vertellers en organisatoren van vertelactiviteiten. De organisatie stelt vast dat er de laatste jaren steeds meer vraag naar vertellers is en dat ook de nood aan adviesverlening en expertise toeneemt. Van Stoel tot Stoel vzw maakt in het kader van het Decreet op de amateurkunsten van 22 december 2000 deel uit van de koepel Opendoek vzw, Amateurtheater Vlaanderen.⁴ De vertelkunst wordt dus tot hiertoe beleidsmatig vooral als amateurkunst beschouwd. Vertelcultuur omvat echter meer dan 'de kunst van het vertellen'.

Het onderzoek *Vlaanderen vertelt* werd tussen oktober 2008 en september 2009 uitgevoerd als een ontwikkelingsgericht erfgoedproject. Een aantal pertinente vragen vormden het uitgangspunt, zoals: Wie zal in de toekomst verhalen blijven vastleggen en optekenen op een wetenschappelijk verantwoorde manier? Wie zorgt voor voldoende vertelstof? Hoe bereik je met vertellen een zo groot en divers mogelijk publiek? Hoe zorg je ervoor dat mensen blijven vertellen? Wat zijn de noden

Kinderen luisteren geboeid naar een vertelster op de Gentse Feesten. Bron: Van Stoel tot Stoel

en de behoeften van de 'vertelsector'? Is er in Vlaanderen nood aan een expertisecentrum voor vertelcultuur? Is zo'n expertisecentrum haalbaar?

Om een zo genuanceerd en volledig mogelijk antwoord te bieden op deze en andere onderzoeksvragen werden verschillende onderzoeksmethodes gecombineerd. De nodige informatie verzamelden we via deskresearch, interviews en schriftelijke bevestigingen. De respondenten waren vertellers, organisatoren van vertelactiviteiten en actoren met zicht op de vertelsector. Elk van deze respondenten kon de moeilijkheden waarmee hij geconfronteerd werd, zijn behoeften en wensen kenbaar maken. Daarnaast konden zij suggesties doen met betrekking tot de kerntaken van een mogelijk expertisecentrum voor vertelcultuur.

Op 13 juni 2009 organiseerde Van Stoel tot Stoel vzw daarenboven een eerste reflectiedag over vertelcultuur, die eveneens

beschouwd werd als een onderdeel van het onderzoek. De opzet van deze studiedag was meerledig: de vertelsector en alle geïnteresseerden inlichten over de voorlopige resultaten van het onderzoek, het debat openen, de verder reflectie over de toekomst van de vertelcultuur starten en beleidsaanbevelingen formuleren, samen met een panel van experts uit de erfgoedsector, waarnemers van de vertelsector en het aanwezige publiek.⁵

EEN GESTRUCTUREERDE OPLEIDING

Een van de eerste vaststellingen die gedaan werden, was het feit dat er geen officieel statuut van 'verteller' bestaat. De structuren waarbinnen en de benamingen waaronder vertellers vandaag in Vlaanderen werken zijn zeer divers. Sommigen ressorteren onder een vzw, veelal omwille van organisatorische of financiële redenen. Anderen zijn zelfstandigen (in bijberoep), werken onder het kunstenaarsstatuut, zijn verbonden aan een feitelijke vereniging of noemen zichzelf 'vrijwilliger', 'professioneel' of 'amateurverteller' of 'gelegenhedskunstenaar'.⁶ Dit alles zorgt bij veel vertellers voor verwarring en onzekerheid op administratief, juridisch en financieel vlak.

Het ontbreken van een duidelijk omlijnd statuut voor de verteller hangt ook samen met het feit dat er in Vlaanderen geen gestructureerde opleiding 'vertellen' bestaat. Hoewel sommige vertellers leven van de vertelkunst, wordt vertellen als (beroeps)activiteit niet officieel erkend door een instelling of via een uitgereikt diploma.

Vertellers en organisatoren van vertelactiviteiten geven dan ook aan dat er nood is aan meer professionalisering: er worden wel cursussen, workshops en vertelopleidingen aangeboden, maar dit aanbod is erg versnipperd en blijft eerder beperkt.

Een opleiding aan een erkend instituut of als onderdeel van een al dan niet reeds bestaande opleiding zou volgens de respondenten alvast een stap in de goede richting kunnen zijn. Daarnaast zou zo'n opleiding vertellers kunnen begeleiden in het leren (her)schrijven en bewerken van verhalen, in de omkadering van de vertelact en in verzorging van de context van het verhaal.

MEER ZICHTBAARHEID

Vertellers zelf gaven in de bevraging aan dat ze steeds meer aanvragen krijgen om te komen vertellen. Toch vinden heel wat actoren binnen de vertelsector dat het nog een stuk beter kan. Heel wat vertellers en de vertelcultuur *an sich* zijn op dit moment nog (te) onzichtbaar voor de buitenwereld. Vertelactiviteiten worden onvoldoende gepromoot. Een goede promotie zou de zichtbaarheid van de vertelcultuur ten goede komen en het doelpubliek sterk kunnen verbreden.

Een betere zichtbaarheid zou daarenboven ook voor een imagocorrectie kunnen zorgen: nu wordt vertellen immers nog te vaak geassocieerd met 'stoffigheid' of bestempeld als 'iets voor kinderen', of als 'een gebeurtenis aan de haard'. Vertellers vinden daarenboven dat er meer vertelactiviteiten zouden moeten ingericht worden of dat organisaties op zijn minst meer daartoe gestimuleerd zouden moeten worden.

Tejaterfestival Spots op West maakte in juli 2009 ook ruimte vrij voor vertelsessies.

© Christophe Ketels/Compagnie Gagarine

REGISTRATIE, ARCHIVERING EN ONTSLUITEN VAN VERHALEN EN VERTELACTIVITEITEN

Hoewel er veel inspiratie en vertelstof is, bestaat er toch een nood aan een centrale databank of een archief met verhalen en verhaalstof. Bestaande verhalenbanken zijn nog niet bij iedereen gekend en ook niet altijd even gebruiksvriendelijk. Vertellers geven aan dat het hen heel wat werk zou besparen indien zij verhalen snel, makkelijk en vrij zouden kunnen opzoeken: op thema bijvoorbeeld, of op een trefwoord, een regio, een genre, een bepaalde periode ...

Daarnaast vinden vertellers het belangrijk dat de verhalen die zij vertellen worden opgetekend voor de toekomst en dat verhalen van vroeger worden doorverteld, opdat ze zouden blijven 'leven'.

EEN CENTRAAL AANSPREKPUNT

Vertellers en organisatoren hebben soms heel wat praktische vragen maar weten niet altijd waar ze daarmee naartoe kunnen. Vertellers hebben nood aan een aanspreekpunt dat hen informatie kan verschaffen over o.m. statuut, subsidieaanvragen e.d. of dat op zijn minst kan doorverwijzen naar de daarvoor bevoegde instanties. Bovendien zou dit 'aanspreekpunt'

beslissingen van overheidswege moeten 'vertalen' naar de vertelsector. Organisatoren zoeken eerder ondersteuning bij de inrichting van hun vertelactiviteiten: bij het zoeken naar vertellers, bij de aanpak, contactgegevens van en informatieuitwisseling met andere organisatoren ... Een expertisecentrum bijvoorbeeld zou hier soelaas kunnen bieden en zou bij uitbreiding ook een aanspreekpunt kunnen zijn voor de pers.

WENSELIJKHEID EN HAALBAARHEID

Naast een inventarisatie van hun wensen en behoeften, vroegen we de respondenten ook naar hun mening omtrent de wenselijkheid en de haalbaarheid van een expertisecentrum voor vertelcultuur. 74 % van de vertellers vind een expertisecentrum voor vertelcultuur 'wenselijk tot zeer wenselijk'. Bij de organisatoren en andere actoren is dat respectievelijk 60 % en 67 %.

Waar het merendeel van de respondenten het eens is over de wenselijkheid van een expertisecentrum voor vertelcultuur, zijn de meningen over de haalbaarheid ervan meer verdeeld. De haalbaarheid van een expertisecentrum hangt volgens de respondenten af van een aantal factoren: voldoende financiële middelen en de steun van de verschillende overheden zijn belangrijk om de slaagkansen van een expertisecentrum te vergroten. Daarnaast veronderstelt een expertisecentrum een duidelijke visie, een strategisch plan en een slagkrachtig beleid. Daarbij horen onder meer een analyse van het veld, het bepalen van prioriteiten en het op een strategische manier omgaan met eventuele bedreigingen.

Volgens de respondenten is er op dit moment nog te veel onduidelijkheid met betrekking tot de beleidsvisie op vertelcultuur. Er zijn veel opportuniteiten maar vertelcultuur bevindt zich in een schemerzone, die nog niet volledig is ingekleurd. Blijft men in de toekomst alleen inzetten op vertelkunst of neemt men de bredere benadering van vertelcultuur binnen de maatschappij mee als onderwerp van studie?

HOE MOET HET NU VERDER?

Het onderzoek *Vlaanderen vertelt* brengt voor het eerst de noden en de behoeften van het vertelveld in kaart. Cruciaal hierbij is de vraag binnen welke decretale omgeving een structuur kan opgezet worden om op een efficiënte en adequate manier antwoorden te formuleren op de noden en behoeften die in het onderzoek naar voren kwamen. Hierbij kunnen verdere discussies, bijkomende trajecten en onderzoeken of de aangekondigde beleidsinitiatieven van de Vlaamse Gemeenschap (en van UNESCO) rond immaterieel cultureel erfgoed de volgende jaren misschien antwoorden of oplossingen aanreiken. Bovendien moeten de noden en de behoeften, beschreven in dit rapport, verfijnd en afgetoetst worden bij relevante partners en beleidsverantwoordelijken. De voorzet in de vorm van de eerder dit jaar afgeronde (eerste) onderzoeksfase levert een bijdrage tot een veel breder debat, binnen en buiten het verhaal van het vertel(lers)veld.

- 1 Ans Van de Cotte (*1977) is kunsthistorica en is sinds 1 september 2009 stafmedewerker bij FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw. Van januari t.e.m. juli 2009 werkte zij als onderzoeker bij Van Stoel tot Stoel vzw.
- 2 Gezien het korte tijdsbestek waarbinnen dit project gerealiseerd diende te worden, handelde dit onderzoek hoofdzakelijk over vertellen in de 'traditionele' zin; het gaat vooral over vertellingen voor een publiek dat (op al dan niet regelmatige basis) vertelactiviteiten bijwoont. *Storytelling* wordt daarnaast ook vaak toegepast in het bedrijfsleven en in de sociale sector. Over de verschillende facetten van *storytelling* zie o.m. I. VANDEWIJER, *Storytelling. Verhalen vertellen kan iedereen*. Leuven, Biblio Uitgeverij/Dauidsfonds, 2009 en G. RIJNA, R. VAN DER JAGT, *Storytelling. De kracht van verhalen in communicatie*. Alphen aan den Rijn, Kluwer, Communicatiedossier 24, 2004.
- 3 Zie: www.volksverhalenbank.be/index_nieuw.htm. De volksverhalenbank is het resultaat van het project 'op verhaal komen' dat in 2002 startte aan de K.U. Leuven. Momenteel zijn meer dan 10.000 verhalen in de verhalenbank opgenomen.
- 4 Voor meer info over het Decreet op de amateurkunsten van 22 december 2000 zie: www.cjsm.vlaanderen.be/amateurkunsten/decreet.htm. Meer info over Opendoek vzw www.opendoek-vzw.be.
- 5 Het panel bestond uit de volgende leden: Dr. Willem de Blécourt, historisch antropoloog en als onderzoeker verbonden aan het Huizinga Instituut voor cultuurgeschiedenis en het Meertens Instituut, Amsterdam; dr. Marc Jacobs, directeur van FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw; Guy Tilkin, programmator van het internationaal vertelfestival georganiseerd door landcomandierij Alden Biesen (Bilzen); em. prof. dr. Stefaan Top, hoogleraar volkskunde aan de K.U. Leuven en ondervoorzitter van Volkskunde Vlaanderen vzw; Ina Vandewijer, auteur van het boek *Storytelling, verhalen vertellen kan iedereen*. De transcriptie van het volledige panelgesprek is eveneens opgenomen in het eindrapport.
- 6 Het onderscheid dat de vertellers zelf maken tussen 'amateur-' en professionele verteller houdt geen waardeoordeel in op het vlak van kwaliteit, maar wordt eerder uit economische overwegingen gemaakt. Een 'professionele' verteller leeft van de vertelkunst, een amateurverteller doet dit uit liefhebberij. Tijdens dit onderzoek werd het onderscheid op basis van inkomsten gevolgd: we spreken van een professionele verteller als meer dan 60 % van de inkomsten afkomstig is van het vertellen of activiteiten die daarmee verbonden zijn, zoals het geven van vertelopleidingen).

FEESTEN ZIJN VAN ALLE TIJDEN EN GEMEENSCHAPPEN. DAT IS EEN EERSTE VASTSTELLING UIT DE ARTIKELS OVER FEESTBELEVING BIJ GRIEKEN, RUSSEN EN TURKEN. BOVENDIEN HEBBEN DEZE GEMEENSCHAPPEN MET ELKAAR GEMEEN DAT IEDER VAN HEN RITUELEN BELEeft IN VERBAND MET HET AFSLUITEN VAN EEN OUDE PERIODE EN DE OVERGANG NAAR EEN NIEUWE. DE EINDEJAARSPERIODE GAF BIJ ELKE BESCHREVEN GEMEENSCHAP AANLEIDING TOT VIEREN: DE KERST- EN NIEUWJAARSBEDELTAFERELEN IN GRIEKENLAND, HET RUSSISCHE KERSTFEEST MET DEDOESKA MOROZ EN SNEGOEROTCHKA, DE EINDEJAARSSFEER IN TURKIJE ZIJN SLECHTS VOORBEELDEN. HEEL WAT RITUELEN DIE DE OVERGANG MARKEREN VAN EEN OUDE NAAR EEN NIEUWE PERIODE HEBBEN TE MAKEN MET VERANDERINGEN IN DE NATUUR: HET RITUEEL VAN DE ZWALUW UIT GRIEKENLAND EN HET FEEST VAN NEWROZ SPREKEN VOOR ZICH. INTERCULTURELE VERGELIJKINGEN LEVEREN OOK HEEL WAT GELIJKENISSEN OP: DENK AAN DE BEDELITUELEN MET KERSTMIS EN NIEUWJAAR IN HET GRIEKSE DORP PALAIOCHORI EN HET NIEUWJAARZINGEN IN VLAANDEREN. DAT FEESTEN EN HUN RITUELEN EVOLUEERDEN MET DE TIJD WORDT DOOR ALLE ARTIKELS BEAAMD: HET GRIEKSE RITUEEL VAN KLIDONAS WORDT NOG SLECHTS TOEGEPAST BIJ VOORSPELLINGEN VOOR ONGETROUWDE MEISJES, DE MIGRATIE NAAR BELGIË OVERLEEFDE HET ZELFS NIET. GOED OM WETEN IS OOK DAT VELE FEESTEN OVERLEVEN DANKZIJ DE BEWUSTE INTERVENTIES EN INSPANNINGEN VAN CULTURELE ORGANISATIES ZOALS DE ENSCENERING VAN HET VERHAAL VAN DEDOESKA MOROZ AANTOONT. VEEL LEESPLEZIER MET DE ARTIKELS OVER TURKSE, GRIEKSE EN RUSSISCHE FEESTRITUELEN.

Noel baba ile yeni yilin kutlu olsun!²

→ De beleving van de eindejaarsperiode door Turkse (islamitische) gemeenschappen

Voor een land als Turkije, dat onder haar bevolking meer dan 90 % moslims telt, is het misschien wel opmerkelijk dat de sfeer van de kerstperiode niet onopgemerkt voorbijgaat. In Turkije, met Istanbul als motor, behoren versierde bomen, nep-sneeuw, geschenken onder de bomen, *Jingle bells*-tunes, gevulde kalkoenen, kerstmannen ... tegenwoordig eveneens tot het vieren van de eindejaarsperiode. In dit artikel bekijken we of er overeenkomsten zijn in het beleven van de eindejaarsperiode door mensen met Turkse roots, in Turkije en in Vlaanderen. Welke rol speelt Kerstmis? Wordt Kerstmis omarmd of worden feestelementen eerder afgewezen? En wat met het westers Nieuwjaar? Is dat een *big thing* in Turkije, net zoals op zoveel plaatsen op de wereld? Is Kerstmis in Turkije iets anders dan Nieuwjaar of wordt het geheel als geïntegreerd beleefd? Ten slotte werpen we nog een blik op rituelen bij Turkse islamitische gemeenschappen die de overgang van een einde naar een nieuw begin markeren.

Voor een groot deel van de Belgische bevolking vormen Kerstmis en Nieuwjaar belangrijke rituelen op het jaar.³ Uit een onderzoek uit 2003 over feestbeleving in een interculturele context blijkt dat slechts 18 % en 44 % van de respondenten een gelijkaardig belang hechten aan deze momenten.⁴ Dat lijkt weinig, maar dat is het wellicht niet als die deelnemers even in detail worden bekeken. 87 % van hen beschikte naar eigen zeggen over een islamitische affiniteit en een meerderheid ver-

Kinderen van een basisschool in Istanbul krijgen bezoek van de kerstman.

www.kmpilkogretim.k12.tr/

klaarde een Turkse of Marokkaanse achtergrond te hebben. Hoofdzakelijk ging het over jongeren tussen 12 en 25 jaar, aangevuld met volwassenen van diverse leeftijden. Het meevieren van Nieuwjaar door deze groep bleek populairder dan het meevieren van Kerstmis. Opvallend was daarbij dat Kerstmis in hun perceptie voor een groot deel werd vereenzelvigd met een louter religieus (christelijk) feest. Aansluitend was op te merken dat respondenten met een christelijke achtergrond

eerder iets deden met Kerstmis dan degenen met een islamitische achtergrond. De meest populaire feesten voor de respondenten met een islamitische achtergrond waren het Suikerfeest en het Offerfeest⁵ (telkens minstens 4/5).

Dit onderzoek deelt overigens met andere onderzoeken⁶ enkele meer globale tendensen: het desacraliseren van bepaalde elementen en bricoleren van feestaspecten tot een nieuw dynamisch geheel en de discrepantie tussen jongeren en ouderen wat betreft de overname of aversie ten opzichte van feestelementen.

RELIGIE ALS BESLISSENDE FACTOR

Een eerste vaststelling uit het onderzoek over feestbeleving in een interculturele context uit 2003 was dat in Vlaanderen Sinterklaas (62 %) meer werd gevierd dan Kerstmis (31 %). Het hogere aandeel van Sinterklaas is niet meer of minder te verklaren door de invloed van de school, die het feest van Sinterklaas voor de allochtone (islamitische) jongeren expliciet in een niet-private ruimte plaatst. Slechts 1 op 10 van de ondervraagde jongeren had immers thuis iets gedaan met Sinterklaas. Met andere woorden, Sinterklaas werd vooral gevierd op school (90 %). Het ging hier vooral om jongeren met een islamitische affiniteit.

Dat niet enkel religie maar ook de etnisch-culturele sfeer een rol speelde, bleek uit groepsgesprekken met volwassenen die een andere etnisch-culturele achtergrond (Peruviaans, Chinees ...) hadden dan Marokkaans of Turks, of een andere religieuze affiniteit dan islamitisch (christelijk, vrijzinnig ...). Ook bij deze gezinnen kwam Sinterklaas doorgaans niet thuis omdat hij niet uit de eigen religieuze dan wel culturele sfeer kwam. Een uitzondering in het onderzoek uit 2003 vormden de Assyrische christenen waarvan een aantal toch geneigd waren om Sinterklaas in de thuiscontext te vieren. De zeldzame gezinnen waar Sinterklaas dan toch thuis kwam in (islamitische gezinnen), deden dit naar eigen zeggen vooral omwille van het plezier voor de kinderen. Gezinnen met een islamitische affiniteit wezen Sinterklaas dus af omwille van de religieuze connotatie die dit voor hen had.

De vaststelling dat het sinterklaasfeest geen voet aan huis krijgt bij islamitische gezinnen is grotendeels dezelfde als bij het kerstfeest, al lijkt de Kerstman meer voet in huis te krijgen dan Sinterklaas. Enkele elementen vallen hier op. Ten eerste speelde de school hier een minder grote rol dan bij Sinterklaas. De publieke ruimte, winkelstraten, des te meer waardoor de toe-eigening van enkele elementen misschien spontaner verliep. Niet alle elementen van Kerstmis werden immers als religieus beschouwd. Vandaar ook de opvallende conclusie dat gezinnen, waar in de kerstperiode toch versiering in huis werd aangebracht, dit eerder deden in de vorm van feestelementen die men als onschuldig definieerde: wel een kerstboom maar zeker geen kerststal. Over kerstelementen kon nog worden ge-

discussieerd, bij Sinterklaas zo goed als helemaal niet. De kerstperiode vond men meestal wel gezellig, maar dan ging men uit van de sfeer die gecreëerd werd in de winkelstraten. Dat de invloed van de publieke ruimte en de media hier sterk spelen, blijkt onder andere uit het feit dat de allochtone jongeren Kerstmis eerder associeerden met de Kerstman (77 %) dan met Jezus Christus (67 %). Om te concluderen of er ook verschillen zouden zijn tussen jongeren met Marokkaanse of Turkse achtergrond zou verder intercultureel onderzoek nodig zijn. Men zou zelfs kunnen zeggen dat de eindejaarsperiode voor de jongeren eerder een toelevens was naar Nieuwjaar, getuige het geschenkenverkeer tussen jongeren zelf in deze periode, vooral tussen zussen en broers, of tussen vrienden en vriendinnen. De ouders zijn hier nagenoeg niet bij betrokken. Volwassenen geven eerder geschenken bij eigen religieuze feesten zoals het Suikerfeest. Dan krijgen kinderen vaak geld, nieuwe kleren en uiteraard veel lekkers. Ondertussen profiteert men, vanuit verenigingsverband, ook van andere gelegenheden om kinderen in de schijnwerpers te zetten. Dat kan ook bij het Offerfeest zijn of bij het Turks Kinderfeest.⁷

Het ziet ernaar uit dat deze evolutie zich de laatste jaren niet terugtrekt maar eerder doorzet, zij het met schijnbaar iets meer enthousiasme in Turkije dan bij Turken in Vlaanderen. Om op zoek te gaan naar verdere verklaringen – zoals de mogelijke invloed van een dominante cultuur, een mogelijke drang om bij westerse tradities aan te sluiten, of effecten van globalisering – zou een vergelijkend onderzoek nuttig zijn.

KERSTMIS EN NIEUWJAAR VIJEN IN TURKIJE

Gaan dezelfde conclusies, namelijk dat Nieuwjaar populairder is dan Kerstmis en de Kerstman populairder is dan Sinterklaas ook op voor Turkije? Immers, een van de legenden omtrent Sinterklaas verwijst toch naar Turkije, naar Myra (het huidige

De kerstman is al helemaal geen opvallende verschijning meer in Istanbul. Bron: www.flickr.com/photos/materialboy/

Demre) waar de heilige Nicolaas bisschop zou zijn geweest? Door verscheidene respondenten uit het onderzoek uit 2003 werd met veel trots op deze Turkse link voor Sinterklaas gewezen. Zou er dan in Turkije een gedragenheid zijn voor een figuur als Sinterklaas? Of wordt deze figuur ontdaan van zijn christelijke gestalte om als een variant door het leven te gaan? Maar vooral, wat komt deze associatie doen bij een verhaal over Kerstmis?

In Turkije is er iets eigenaardigs aan de hand. Waar andere naties, die voornamelijk moslims herbergen, het islamitische Nieuwjaar vieren als start van een nieuw jaar⁸, is Turkije sinds een dertigtal jaren supporter geworden van het vieren van Nieuwjaar zoals haar Europese burens.⁹ Dat daarbij kerstelementen een belangrijke rol spelen, is dan ook niet verwonderlijk. Kerst en Nieuwjaar lijken zelfs eerder thuis te horen in het vieren van het eindejaar dan dat ze als afzonderlijke feesten worden beschouwd. In Turkije zou men dan ook eerder aannemen dat Kerstmis zich afspeelt van 31 december op 1 januari en niet op 25 december. Men viert de overgang in clubs, op pleinen of simpelweg thuis met een gevulde kalkoen. En kinderen krijgen geschenken. Vooral de grote steden spelen een rol in het omarmen van feestelementen uit de westerse eindejaarsperiode zoals kerstversiering en geschenken. Kerstversiering in de vorm van kerstbomen, lichtjes en slingers verschijnen dan ook eerder in

de toeloop naar oudejaar. De laatste jaren zelfs pronkt de kerstboom al vroeg in december. Deze trend wordt ondersteund door het Turkse militaire apparaat dat de overname van deze elementen als hulpmiddelen ziet in het bewaken of bewerkstelligen van de moderniteit. Het is dan ook gewoon om bij militaire kazernes versierde bomen te zien in december.¹⁰

Opvallend in de grotere Turkse steden is de aanwezigheid van de Kerstman die eerder naar het eindejaar toe dan tijdens Kerstmis zijn opwachting maakt, vooral in commerciële circuits zoals winkelketens waar hij snoep uitdeelt aan kinderen. In dezelfde periode wisselen Turkse bewoners ook geschenken met mekaar uit. Vanuit religieuze hoek is de verschijning van kerstelementen, maar evenzeer het vieren van westers Nieuwjaar, erg omstreden. In 1996 nog ontstond een controversale toen toenmalig premier Erbakan een nieuwjaarsvakantie van vijf dagen wou invoeren.¹¹ Pro-islamitische partijen waren verbolgen over deze plannen en vonden het maar niets dat steeds meer Turken 'christelijk Nieuwjaar' vierden, een kerstboom in huis namen, hun kinderen geschenken gaven en zelfs kalkoen op het menu zetten.¹² Dertien jaar later is het echter duidelijk geworden dat de opmars van de consumptiemaatschappij een verdere boost heeft gegeven om westerse feesten en commercie te promoten. *Jingle bells* schalt nu ook in Turkije door de grote winkelstraten waarin kerstmannen paraderen. Met andere woorden: Kerstmis is aanwezig in Turkije, zij het in

Het beeld van de heilige Nicolaas dat in 2000 op een van de centrale pleinen in Demre (Myra) werd geplaatst, moest in 2005 plaats ruimen voor een nieuw beeld van een westerse kerstman. Na protest was het compromis in 2008 een standbeeld van een eerder Turks uitzijnde figuur die visueel werd geassocieerd met kinderen.

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/>

<http://lh5.ggpht.com/>

www.internethaber.com/

de aanloop naar eindejaar en onder de vorm van versiering en de aanwezigheid van de Kerstman. Organisatoren van eindejaarsfeesten claimen daarbij expliciet niet op christelijke achtergronden in te willen gaan. Voor hen is dit een wereldlijk gebeuren.

SINT-NICOLAAS = NOEL BABA

Wat de Kerstman uiteindelijk met de heilige Nicolaas heeft te maken in Turkije, en hoe een Turkse regio claimt de bakermat te zijn van de Kerstman (of *Noel Baba* in het Turks), mag blijken uit volgende gebeurtenissen.

Het stadje Demre (het antieke Myra) claimt 'de geboorteplaats van de Kerstman' te zijn. Opvallend echter is dat Demre wordt geassocieerd met de verblijfplaats van Sint-Nicolaas, de bisschop die achter een van de legendes van Sinterklaas schuilt. Toch wordt in Demre niet de klemtoon gelegd op de link tussen de heilige Nicolaas en de Kerstman, maar koppelt men de christelijke achtergrond van de figuur los om uiteindelijk uit te monden bij de Kerstman. Het verhaal gaat zelfs zo ver dat op een van de centrale pleinen er een afwisselingskoers van standbeelden heeft plaatsgevonden.¹³ In 2000 nog werd een standbeeld van de heilige Nicolaas, geschonken door de Russische overheid, in het centrum van Demre geplaatst. In 2005 verving het stadsbestuur van Demre het Nicolaasbeeld door een standbeeld van een wel erg Amerikaans uitziende kerstman.¹⁴ Na protest van onder andere Russische toeristen werd er uiteindelijk een compromis gevonden: een wereldlijk uitziende kerstman staat nu te kijk op het centrale plein.

De brug tussen beide figuren lijkt erin te bestaan dat men de focus heeft gelegd op het element van kindervriend. De Turkse beeldhouwers argumenteerden hun keuze om het beeld 'meer Turks' te maken (en dus minder verwant met de heilige Nicolaas), dat het beeld niet op de bisschop kon gelijken omdat de Turken niet eerder dan de 11e eeuw in Anatolië arriveerden.¹⁵ Het oorspronkelijke beeld van de bisschop werd verwezen naar de omgeving van de Nicolaaskerk. Het verhaal eindigt echter niet hier. In 2008 nog werd deze kerk, die tot dat jaar de scène was van orthodoxe vieringen, omgevormd tot het Kerstmanmuseum. En op de officiële stadszegel van de stad Demre prijkt ondertussen ook een kerstman en geen Sint-Nicolaas.¹⁶ Vreemde gebeurtenissen dus waarbij men enerzijds de figuur van Nicolaas nodig heeft, maar anderzijds het gebeuren volledig naar de eigen hand zet. Men weet wel dat het niet waar is, maar toch doet men alsof.

Dat men in Zuidwest-Turkije op zulke manier met de Kerstman dweept, heeft wellicht diverse redenen. Een eerste verklaring van de lokale overheid is dat deze figuur veel toegankelijker zou zijn, want door iedereen gekend (en moet dan ook ontdaan zijn van een christelijke geladenheid). De Kerstman verwijst visueel dan ook niet naar de heilige Nicolaas, maar lijkt

een kopie van een Coca-Colaversie van de Kerstman. Maar eerder valt misschien te denken aan de economische belangen om deze figuur te promoten. Toerisme en handelszaken zouden er goed bij varen. Zodoende zie je dus vaak in de eindejaarsperiode in de winkelstraten

een kerstman paraderen. En met de aandacht voor de Kerstman en gebruiken als geschenken schrijft men zich in in een meer globale tendens.

Burgmeester Suleyman Topcu toont met trots het officiële zegel van de stad Demre waarop een kerstman prijkt.
Bron: www.turkishclass.com

DE GEDEELDE NOEMER BIJ TURKEN IN TURKIJE EN IN VLAANDEREN

Turken in Turkije en mensen met Turkse roots in Vlaanderen delen dus de overname of aanpassing van kerstelementen, voor zover ze ontdaan werden van een christelijke context (tenminste in het geval men zichzelf als islamitisch beschouwt).¹⁷ De standbeelden in Demre spraken hier voor zich. In Turkije lijkt alles een vaart sneller te gaan dan in België. In Turkije wordt de overname van kerstelementen schijnbaar enthousiaster omarmd.

Waar beide groepen nog overeenkomen, is dat de eindejaarsperiode met Kerstmis en Nieuwjaar als één geheel wordt beschouwd aan de hand van een nieuw samengesteld geheel: aanwezigheid van de Kerstman, kerstversiering, geschenken, enz. De eindejaarsperiode leent zich in Vlaanderen voor mensen met een diverse etnisch-culturele achtergrond dus niet in de eerste plaats om feestrituelen klakkeloos over te nemen, maar om zich bepaalde elementen toe te eigenen of aan te passen. De christelijke context laat men daarbij achterwege.

Controversiële stemmen over de toe-eigening van feestelementen zijn er in beide landen. In Vlaanderen betekenen de vakantiedagen op het einde van het jaar dat familieleden de gelegenheid krijgen om tijd te maken voor elkaar en alternatieve bijeenkomsten te plannen, al dan niet via een nieuw jaarlijks terugkerend ritueel.

Wat de groepen in Turkije en Vlaanderen nog delen, is dat kinderen en jongeren in beide samenlevingen het voortouw nemen om zich bepaalde feestelementen toe te eigenen. In Vlaanderen zijn het bijvoorbeeld de jongeren die geschenken uitwisselen. Volwassenen kijken eerder naar feesten uit de eigen religieuze sfeer om geschenken uit te wisselen of om in sociaal en gezinsverband te vieren.

Kerstmis en Nieuwjaar zijn met andere woorden aan een flinke opmars bezig om in een aangepaste vorm gevierd te worden door mensen met een Turkse achtergrond, zij het in Turkije, zij het in Vlaanderen. Of de feesten verder een geheel zullen vormen, en of de feesten verder ontdaan zullen worden van hun religieuze aspecten, is wellicht een kwestie van tijd. Dat deze periode een blijvend succes kan hebben, ligt wellicht aan de mogelijkheid van zulke feesten om mensen samen te brengen. 65 % van de allochtone jongeren apprecieerde het einde van december omwille van het feit met familie en vrienden samen te kunnen zijn.

RITUELEN

Zijn er ook rituelen van de Turkse (of islamitische) gemeenschappen die zich lenen voor het beleven of vieren van een overgang van oud naar nieuw? Opvallend is dat men dan weer wel veel meer de nadruk legt op het religieuze karakter van de feesten. Hierdoor kan het feest mogelijk veel meer gestructureerd verlopen voor een grote gemeenschap. Zo worden de regels van het Offer- en het Suikerfeest en de ramadan zo goed mogelijk opgevolgd.¹⁸ Al wil dat niet zeggen dat er niets beweegt. Integendeel: recepten die deze rituelen begeleiden, ondergaan veranderingen, kennis van bereidingswijzen wordt niet altijd doorgegeven, in plaats van mensen te bezoeken wordt er uiteraard veel getelefoneerd ...

Het Suikerfeest en het Offerfeest zijn zowat de belangrijkste religieuze feesten binnen het islamitische kalenderjaar. Ook voor de Turkse gemeenschap in Turkije en in Vlaanderen. Vooral het Suikerfeest leent zich om symbolisch een periode van opoffering en vasten af te sluiten en met nieuwe hoop en goede voornemens een nieuw begin te starten. Het Suikerfeest sluit de ramadan¹⁹ feestelijk af met een in Turkije vaak drie dagen durend feest, in Vlaanderen meestal herleid tot één dag, met een feestelijke maaltijd en bezoeken. Kinderen krijgen lekkers, geld en nieuwe kleren. Dit feest leent zich bij uitstek om kinderen te belonen. Met dit feest zullen mensen vaak hun huizen ook feestelijk decoreren, zelfs met kerstballen en -slingers, al wil dat voor hen niets te maken hebben met Kerstmis.

Ook het huis wordt opgesmukt: alles wordt gepoetst en soms voorzien van nieuwe gordijnen of zelfs een nieuwe bankset.²⁰ Het Suikerfeest markeert ook een grens: na een maand intense beproeving vatten mensen het leven vol goede hoop aan. Dit doen ze ook door bij het Suikerfeest mekaar een gezegend en vreugdevol feest te wensen en goede voornemens te maken.

Het Suikerfeest draagt dus veel elementen in zich die vergelijkbaar zijn met feesten als Sinterklaas, Kerstmis, Nieuwjaar en zelfs Pasen: geschenken voor kinderen, gelukwensen en nadruk leggen op naastenliefde, een nieuw begin starten en goede voornemens maken ... Net als het Suikerfeest staan ook bij het Offerfeest geven en goed doen centraal. Daarom dat het Offerfeest ook voorziet in delen van het offer of geld met anderen.

EEN MÉNAGE À TROIS? DE KERSTMAN, SINTERKLAAS EN NASREDDIN HOCA

Dat de Kerstman wordt omarmd door mensen met een Turkse achtergrond, en dan vooral door de jongeren, is stilaan een feit. En dat men de heilige Nicolaas in Turkije als een stok achter de deur houdt om de regio te claimen als bakermat van de Kerstman al evenzeer, al legt men er niet de nadruk op als het ook niet moet. De laatste jaren treden er echter zowel bij Turken in de 'diaspora' als in Turkije zelf opvallende combinaties op. Nasreddin Hoca is de figuur van dienst.

Nasreddin Hoca wordt vaak afgebeeld op een ezel. Misschien daarom onder andere dat jaarlijks in Schaarbeek (dat de ezel als symbool heeft) ter gelegenheid van het sinterklaasfeest zowel de Sint als de Hoca samen worden ontvangen op het stadhuis? <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/>

Nasreddin Hoca is een volksfiguur waarrond verhalen en anekdotes worden verteld, aanvankelijk vooral in Turkije. In de verhalen treedt de *Hoca* op als een geleerde die wijze lessen leert op een spottende toon. In zijn verhalen schuilt een tijdloosheid en universaliteit. Naarmate generaties verstreken, werden verhalen aangepast of toegevoegd, de figuur verspreidde zich ook naar andere regio's (Azië en Noord-Afrika), en gaf er aanleiding tot het ontstaan van gelijkaardige figuren. Nasreddin Hoca is een zeer populaire figuur in Turkije. Maar hoewel mensen de figuur en zijn imago kennen, kennen ze daarom niet zijn verhalen.

In de diaspora wordt hij vooral op initiatief van Turkse organisaties²¹ of een zeldzame keer, zoals in Schaarbeek, door de lokale overheid opgevoerd als brugfiguur en religieus tegengewicht voor Sinterklaas. Schaarbeek heeft er zelfs een jaarlijks gebeuren van gemaakt: elk jaar worden zowel Sinterklaas als Nasreddin Hoca ontvangen op het stadhuis.

Theatergroep Binfikir toerde in 2008 door België met de theatervoorstelling "Sinterklaas, Nasreddin Hoca en het meisje dat niet lacht". Hun doel was om een brug te slaan tussen diverse gemeenschappen door gebruik te maken van gedeelde waarden zoals generositeit en kindvriendelijkheid.

www.binfikir.be

Dat Schaarbeek heel wat Turken herbergt, is hier niet vreemd aan. De ezel als gemeenschappelijk symbool – symbool voor Schaarbeek en favoriet vervoermiddel van de *Hoca* – zal wellicht ook geholpen hebben. Turkse organisaties voeren de fi-

guur vaak op, vooral bij gelegenheden waar kinderen aanwezig zijn. Tijdens het Offerfeest dat de Turkse Unie van België in 2008 organiseerde, deelde hij zelfs cadeautjes uit aan kinderen, terwijl het uitdelen van geschenken niet uitdrukkelijk tot het pakket van verhalen behoort. Wel dat de *Hoca* in de verhalen vaak als een kindervriend wordt afgeschilderd, en zo is weer een gelijkenis met Sinterklaas gelegd.²²

De Kerstman en Nasreddin Hoca worden steeds vaker opgevoerd. Degenen die houden van de sfeer die de Kerstman met zich meebrengt, zien er geen graten in om ook de Hoca zijn beste nieuwjaarswensen te laten overbrengen.

Bron: <http://mizahhaber.blogspot.com>

Dat de *Hoca* de laatste jaren ook wordt afgebeeld met de Kerstman was wellicht een kwestie van tijd. Waar in de diaspora de nadruk wordt gelegd op overeenkomsten tussen Sinterklaas en de *Hoca* als kindervriend en van Turkse oorsprong, lijkt de focus voor de Kerstman en de *Hoca* anders te worden gelegd. Hoewel de uiterlijke kenmerken opvallend gedeeld worden (enkel het hoofddeksel en de kleur van de mantel lijken soms te verschillen) heeft de *Hoca* hier verschillende gezichten. Enerzijds speelt hij in Turkije op blogs en in cartoons zijn traditionele rol als spottende figuur in verband met de Kerstman en laakt hij de commercie. De spottende toon lijkt hij te missen bij Sinterklaas omdat hij daar wordt aangestuurd door (Turkse) organisaties of lokale overheden die een brug willen slaan. Anderzijds worden de *Hoca* en de Kerstman ook broederlijk naast mekaar voorgesteld.

De vraag rest hoe de verdere overlevering percepties over de Kerstman en de *Hoca* zal beïnvloeden. Daar de Kerstman steeds meer van zijn religieuze lading verliest, zou net een aanleiding kunnen vormen om hem op te nemen in verhalen van de *Hoca*. Het tegenovergestelde kan ook waar zijn: waarom zou de *Hoca* nieuwe elementen overnemen, zoals geschenkendrager, als dit het voorrecht zou blijven van de Kerstman? In het Westen is de combinatie tussen Sinterklaas en de *Hoca* al geconstrueerd. Benieuwd hoe de Kerstman en de *Hoca* het in Turkije zullen doen.

ETEN EN RITUELEN IN TURKIJE

Tijdens de Week van de Smaak 2009 presenteerden enkele Turkse culinaire deskundigen hun kunnen. Topchef Musa Dagdeviren van restaurant Çiya uit Istanbul en historica Özge Samanci, waren twee van hen. We vroegen hen naar hun kennis i.v.m. feestrituelen en eetcultuur.

Musa Dagdeviren

Özge Samanci

Istanbul, maar ook andere grote steden, zijn de laatste dertig jaar steeds meer in de ban gekomen van de kerstsfeer met kerstbomen en –verlichting, de Kerstman die scholen en winkels bezoekt. Wordt dit ook op culinair niveau weer-spiegeld?

Musa: Kerstmis zelf wordt niet als dusdanig gevierd, 31 december wel. In mijn restaurants is dit ook een speciale dag. Naast wel vijftig verschillende gerechtjes, serveren we ook gevulde kalkoen. Hoewel de gewoonte om dit op tafel te zetten uit de christelijke traditie is overgenomen, verschilt de vulling: geen gehakt, maar wel producten als kastanjes, kweepeer, sinaasappel, rozijnen en pijnboompitten. Een gerecht dat gepast is om in dezelfde periode te eten, maar minder met een feest is verbonden, is *arabaşı*, een stevige en gekruide soep uit Midden-Turkije waarin je gedroogde deegstukjes sopt. Die eet men tijdens koude winteravonden en is uitermate geschikt om aan gasten voor te schotelen. De traditie zegt bovendien al lachend dat de eerste die zijn brood in de soep laat vallen, meteen ook de volgende is om soep te maken en iedereen te verwelkomen in zijn of haar huis. Omdat de soep typisch is voor de winter, zou het me dan ook niet verbazen dat Turken in het buitenland *arabaşı* als een sociaal bindmiddel zien om de koude en donkere eindejaarsdagen door te komen.

Özge: Bij een aantal bakkers uit Istanbul en in Izmir kan je op 31 december nog een oude specialiteit kopen, een speciaal zoet brood met mastiek waarop 'Gelukkig Nieuwjaar' wordt geschreven. Wellicht is dit feestbrood een gebruik dat de vele Grieken die in de 19^e eeuw naar Istanbul migreerden, meebrachten. Het bereiden van een kalkoen met Nieuwjaar is stilaan een traditie geworden, sinds de jaren 1950 wordt dit in de grote steden bereid. 31 december is een belangrijk moment in de steden, maar niet het belangrijkste want dat zijn het Suikerfeest en het Offerfeest. Tijdens de Ottomaanse periode was *Nevruzıyye* op 21 maart eigenlijk het nieuwjaarsfeest. De Ottomaanse paleiskeuken was op deze dag goed gespijsd van speciale gerechten zoals de *nevruz macunu*, (nu beter gekend als *mesir macunu*), een zoete pasta die voor de sultan en zijn gevolg werd klaargemaakt. Lokaal wordt dit her en der nog gevierd, onder andere in de westelijke provincie Manisa en bij een aantal Alevitische families.

Beiden gaat u op zoek naar vergeten en verscholen smaken en gerechten. Op deze manier wordt de culinaire rijkdom vanuit een hedendaagse en historische context onderzocht. Komt de variatie uit de diverse streken ook tot uiting in de voeding bij het Suiker- of Offerfeest, die toch gedeelde islamitische feesten zijn?

Musa: Het is inderdaad zo dat de diverse streken een zeer rijke en onderscheiden eetcultuur hebben. Deze variatie wordt eigenlijk nog maar mondjesmaat onderzocht. Daartoe probeer ik een kleine bijdrage te leveren door gerechten die ik tijdens mijn reizen heb ontdekt op het menu te zetten. Een van die gerechten die wij op de tweede dag van het Suikerfeest serveren – op de eerste dag is het restaurant gesloten – is *bayram çorbası*, een zoete soep uit de streek van Konya, met ingrediënten als droge abrikozen, droge vijgen, rozijnen en tarwe. Door deze gerechten te doen heropleven, hoop ik dat de mensen ook trots zijn op de culinaire rijkdom van alle regio's.

Özge: Die verscheidenheid is er zeker. Uit Konya komt bijvoorbeeld een lokaal gerecht, *ekmek salması*, sneden oud brood die gebakken worden in jus en boter en waarop stukjes vlees worden gelegd, vaak aangevuld met ajuin en peper. En de regio van Izmir is gespecialiseerd in *gerdan molası*, een zoet gerecht dat lamsnek als hoofdingrediënt heeft. Vaak zijn lokaal ontwikkelde specialiteiten nu veel ruimer verspreid. *Kavurma* bijvoorbeeld, een gerecht op basis van gezouten vlees dat speciaal wordt bereid voor het Offerfeest, is gekend in gans Turkije.

Wanneer je gebruiken binnen het Suikerfeest tegen een historisch licht houdt, zie je een evolutie. Het zoete is gebleven. Waar tijdens de Ottomaanse periode gasten vooral werden ontvangen met *lokum* en *sherbet*, is chocolade tegenwoordig enorm populair. Chocolade deed aanvankelijk zijn intrede op het einde van de 19^e eeuw en genoot als exotisch product van veel nieuwsgierigheid. In de steden kan men dit nu wel overal verkrijgen, maar voor meer afgelegen gebieden is chocolade een speciaal product en daarom ook passend om op een belangrijke feestdag aan te bieden. Dat men daarbij meestal kiest voor chocolade van Turkse productie is niet vreemd: Turken hebben immers een voorkeur voor erg zoete chocolade en pistachevulling. Sommige families of ouderen uit Istanbul houden ook nog vast aan het nuttigen van een (munt)likeur tijdens het Suikerfeest.

Baklava heeft altijd al een speciale rol gespeeld bij het Suikerfeest. Hoewel je dit het hele jaar door kunt verkrijgen, wordt er vooral tijdens het Suikerfeest extra zorg besteed aan diverse varianten en bereidingen. *Baklava* is al van oudsher verspreid in de Turkse regio's en ver daarbuiten. Charles Perry, een Amerikaanse onderzoeker, vermoedt, in tegenstelling tot degenen die beweren dat *baklava* Byzantijnse roots heeft, dat de basis van het gerecht afkomstig is uit Centraal-Azië. Via handelscontacten werd het deeg (*yufka*) en de toevoeging van honing en noten al vanaf de 11^e eeuw geïntroduceerd in de Ottomaanse paleiskeuken. Het is vanuit deze keuken dat de *baklava* zich in diverse

smaakvarianten verder verspreidt. Hoewel het oudste recept teruggaat tot de 18^e eeuw, vermelden oudere bronnen uit de 12^e eeuw reeds het woord *baklava*. Zo weten we uit de uitgaven bij een *imaret* (een publieke keuken met voedselbedeling) dat de ingrediënten ervan werden vermeld. Een van de bijzondere gebruiken voor het nuttigen van *baklava* was een voorrecht voor de janitsaren (het elitekorps): elke 15^e dag van de ramadan wanneer ze *baklava* nuttigden, communiceerden ze symbolisch dat ze tevreden waren met de sultan. De *baklava* kon dus maar beter lekker zijn.

Voeding en rituelen hebben altijd al een goed huwelijk gevormd. Bij welke belangrijke rituelen in Turkije hebben gerechten nog een bijzondere betekenis?

Özge: Zowat alle rituelen gaan gepaard met speciale gerechten waarvan de bereiding en ingrediënten worden aangepast naargelang de streek. Gerechten worden soms losgekoppeld van hun historische connectie met een feest en worden dagdagelijkse producten. Toch zijn er ook nog gerechten die bij bepaalde feesten opduiken. *Aşure*, als naam van het feest en een bijhorend dessert (van granen, droge vruchten als rozijnen, abrikozen, vijgen, suiker, kikkererwt, kaneel...) neemt een opvallende plaats in feestelijk Turkije in. Oorspronkelijk werd dit dessert door de sjjiitische strekking bereid, die momenteel in Turkije in de minderheid is. Het Ottomaanse hof koos echter om verder op te gaan in de soennitische zijde van de islam maar nam wel dit dessert over. Vanuit de paleiskeuken werd dit dessert zelfs een traditie in huidig Turkije.

Een ander voorbeeld uit de religieuze sfeer is de geboortedag van de Profeet: dan eet en deelt men *helva* (gemaakt van bloem of griesmeel met boter, suiker en melk) en *lok-mabeignets* uit aan burens en verwanten.

-
- 1 Katrijn D'hamers is sinds 2008 stafmedewerkster diversiteit bij FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw. Voordien bekleedde ze dezelfde functie bij het Vlaams Centrum voor Volkscultuur vzw.
  - 2 Gelukkig Nieuwjaar met de Kerstman.
  - 3 Uit een onderzoek over feestbeleving in de Turnhoutse regio uit 2005 van het Vlaams Centrum voor Volkscultuur vzw verklaarden de respondenten Kerstmis als populairste feest te ervaren, gevolgd door Nieuwjaar en op de derde plaats door verjaardagen.
  - 4 K. D'HAMERS, *Onderzoeksrapport. De kwantitatieve en kwalitatieve resultaten van een onderzoek over eindejaarsfeesten bij allochtone jongeren*. Brussel, Vlaams Centrum voor Volkscultuur vzw, 2003.
98 % van de ondervraagden verklaarden een diverse etnisch-culturele achtergrond te hebben, voornamelijk Marokkaans of Turks. Een ruime meerderheid (87 %) verklaarde eveneens een islamitische affiniteit te hebben.
  - 5 Het Suikerfeest en Offerfeest zijn twee belangrijke feesten binnen de islam. Het Suikerfeest sluit de periode van de ramadan af met een feest dat zich kenmerkt door veel zoet eten en talrijke familie- en vriendenbezoeken. Het Offerfeest sluit de bedevaartmaand af en herdenkt de gehoorzaamheid van Ibrahim aan Allah. Allah droeg Ibrahim op zijn zoon te offeren als een bewijs voor zijn overgave, maar stelde als symbool het offeren van een schaap in de plaats.
  - 6 K. D'HAMERS, *Eindrapport Feestbeleving in Turnhout*. Brussel, Vlaams Centrum voor Volkscultuur vzw, 2005. en K. D'HAMERS, *Resultaten onderzoek feestbeleving bij de Karel de Grote-Hogeschool*. Brussel, Vlaams Centrum voor Volkscultuur vzw, 2005.
  - 7 *Cocuk Bayrami* is het Turkse Kinderfeest, gevierd op 23 april, en vastgelegd door Atatürk in 1920. Voor één dag staan kinderen in de schijnwerpers: ze geven hun beste kunnen in toneeltjes en voordrachten, krijgen cadeautjes en zelfs vrij van school.
  - 8 Wat niet wil zeggen dat 1 januari niet feestelijk zou worden ingekleed.
Voor heel wat andere moslimlanden dan Turkije wordt islamitisch Nieuwjaar ook meegenomen. Met islamitisch Nieuwjaar, dat het startpunt vormt van de islamitische kalender (16 juli 622 AD), herdenkt men de vlucht van de Profeet van Mekka naar Medina.
  - 9 A. ERKUL, 'Dit is Turkije! Hier kan eigenlijk alles ...', *De Morgen*, 21/08/2004, p. 11.
  - 10 Zie: http://en.qantara.de/webcom/show_article.php/_c-478/_nr-55/i.html
  - 11 Wat nu overigens het geval is.
  - 12 'Turken ruziën over nieuwjaarsvakantie', *Het Belang van Limburg*, 23/12/1996, p. 3.
  - 13 Zie: www.stnicholascenter.org/Brix?pageID=618
  - 14 Opvallend was dat dit beeld heel duidelijke gelijkenissen vertoonde met de Coca-Colakerstman. We kunnen een parallel trekken naar het onderzoek bij de allochtone jongeren uit 2003: 25 % van hen associeerde Kerstmis met Coca-Cola, eerder dan met het verhaal over de os en de ezel.
  - 15 Zie: www.stnicholascenter.org/Brix?pageID=618
  - 16 Zie: www.demre.bel.tr
  - 17 Het zou nuttig zijn verder onderzoek te voeren naar hoe groepen met diverse religies de eindejaarsperiode in Turkije ervaren.
  - 18 In verband met Kerstmis apprecieerden 65 % van de allochtone jongeren dit feest, de religieuze achtergrond werd als onbelangrijk beschouwd. Voor het Suikerfeest gold het samenzijn met familie (94 %) als een belangrijke motivatie en de religieuze betekenis telde voor 52 %.
  - 19 Men gedenkt de openbaring van de Koran aan de Profeet.
  - 20 M. MAQSOOD, *Wereldreligies. De islam leren kennen en begrijpen*, s.d., s.l. Deltas, pp. 79-82.
  - 21 Zie bijvoorbeeld: www.turkseunie.be/go.php?go=4030045&do=details&return=last_news&pg=22
  - 22 In de voorbereiding van dit artikel kwam ik via een interview terecht bij volgend verhaal over de Hoca als 'kindervriend': *Op een dag ontmoette de Hoca enkele kinderen. De kinderen herkenden hem en vroegen de Hoca om een fluitje. De Hoca zei echter: 'jullie moeten me eerst geld geven als jullie een fluitje willen'. Waarop vervolgens een van de kinderen thuis geld ging halen, aan de Hoca gaf en een fluitje kreeg.*

Griekse rituelen, onderweg verloren

→ Van Palaiochori naar Genk

In de Griekse traditie zijn bepaalde rituelen nauw verweven met de orthodox-christelijke religie, terwijl andere rituelen dan weer een paganistische oorsprong zouden hebben of ontstonden uit ingrijpende historische gebeurtenissen uit een bewogen verleden. Elk ritueel werd vervolgens van generatie op generatie doorgegeven en leidde tot het versterken van groepsgevoel en culturele identiteit. Vele rituelen vinden we terug over gans Griekenland, al worden die vaak aangepast aan de eigenheid en cultuur in de streek. Anderzijds zorgden de diverse geografische settings en evoluties doorheen de tijd ervoor dat elke regio ook specifieke rituelen ontwikkelde. Daarom kennen sommige regio's rituelen die je enkel daar terugvindt. Zelfs naburige eilanden delen niet steeds dezelfde rituelen. In de loop van de geschiedenis kozen miljoenen Grieken uit verschillende regio's al dan niet vrijwillig de weg van de emigratie, met in hun culturele bagage onder andere deze rituelen ...

De rituelen die we in dit artikel beschrijven, hebben betrekking op Palaiochori, een dorp in het noorden van Griekenland, meer specifiek op het schiereiland Chalkidiki, de regio waar volgens de Griekse mythologie de Giganten oprezen uit het lichaam van de Aarde. Palaiochori ligt ongeveer op zeventig kilometer van Thessaloniki en tevens dicht bij het schiereiland en de gelijknamige berg Athos, het centrum van het orthodoxe kloosterleven. Het dorp ligt op een hoogte van 600 meter en is omgeven door heuvels, dichte bossen en watervallen.

www.mlahanas.de/Greece

Palaiochori vandaag

Vandaag telt het dorp nog ongeveer 1500 vaste bewoners. Tijdens de zomermaanden gaat dit aantal fors omhoog vanwege de komst van vele migranten die tijdens de jaren 1950 en 1960 het dorp verlieten voor de geïndustrialiseerde landen van Europa, en die nu de zomer in hun streek van oorsprong komen spenderen. Vele dorpsbewoners migreerden ook naar België om te werken in de koolmijnen.

Dit was ook het geval voor Rina Deliou, die geboren is en opgroeide in Palaiochori. Toen ze 21 jaar was, in 1964, vertrok ze naar België, een jaar nadat haar ouders en broers reeds waren gemigreerd. Sinds die tijd woont ze in Genk-Waterschei en zoals zovelen brengt ze nog enkele maanden per jaar door in haar moederland.

De herinneringen aan het leven in Palaiochori blijven voor Rina na vele jaren nog erg sterk en intens. De rituelen die ze beschrijft, zijn bovendien innig vervlochten met belangrijke momenten uit haar jeugdijaren.

Zo betoogt zij bv. hoe de gezamenlijke viering en deelname aan de rituelen door de dorpsbewoners de sociale banden van de hechte gemeenschap versterkten, maar ook hoe het zich verheugen op een ritueel vaak even intens was als het beleven van het ritueel zelf ... De rituelen waren vaak gerelateerd aan

lokale legenden, historische evenementen of animistische geloofsovertuigingen en gaven zo een andere dimensie aan het leven. Er circuleerden verhalen over demonen, goede en kwade goden, schrikwekkende schepsels en elfen. De Grieks-orthodoxe kerk bouwde hierop verder of hertekende symbolen. De rituelen, van welke signatuur ook, waren er onder andere op gericht om een omgang te zoeken met de veranderingen in de natuur, het kwade te verjagen en het licht en de hoop te verwelkomen, de levensloop te begeleiden.

Rina Deliou, als derde van links, met dorpsbewoners in traditionele klederdracht in de jaren 1950.

Het leven vandaag in Palaiochori is uiteraard sterk veranderd. Een aantal tradities hebben de modernisatie van de maatschappij overleefd, maar velen zijn toch ook verloren of met de tijd stilaan op de achtergrond geraakt, nog enkel onderhouden door enkele ouderlingen. Volgens Rina Deliou zijn veel Griekse rituelen in België, en meer specifiek in Genk, verdwenen aangezien de levensomstandigheden in België heel anders waren dan die in Griekenland.

Veel van de hieronder beschreven rituelen zijn afkomstig uit interviews met Rina Deliou, die werden afgenomen in het kader van het erfgoedproject 'Grieken in Limburg', een onderzoek dat in 2007 startte en in 2010 afgerond wordt met een boek, een documentaire en een rondreizende tentoonstelling.

Hieronder focussen we op rituelen in verband met het begin van een nieuwe cyclus, de wedergeboorte van de natuur of het aantreden van een donkere periode.

HET RITUEEL VAN DE ZWALUW ('CHELIDONA') (ΤΟ ΕΘΙΜΟ ΤΗΣ ΧΕΛΙΔΟΝΑΣ)

Op 1 maart zwermen kinderen door de straten van Palaiochori om de zwaluwen, de boodschappers van de lente, te verwelkomen. Ze bezoeken de buurtbewoners, gewapend met een houten stok met bovenop een houten zwaluw en een belletje. Aangekomen bij de huizen zingen ze al rinkelend een lentelied: 'chelidonismata'.

Chelidona.

*"De zwaluw komt van de Baltische Zee,
hij brengt de lente en de zomer mee.
Daarom komen wij je vijf eieren vragen
en eens zoveel voor Pasen.
Hopend dat de kip veel kuikens krijgen kan.
Maart is hier, wees welgekomen, alle dieren zijn blij.
Naar buiten, vlooien en muizen,
en verwelkom gezondheid en blijheid en ook Pasen ..."*

Vervolgens geven de huisbewoners eieren, bonen en geld aan de kinderen. Een soortgelijke interactie, waarbij kinderen het einde van de winter en de komst van de lente vierden met een lentelied, is gedocumenteerd in de oudheid. De schrijver Athenaios noteerde in de 2^e eeuw na Christus een gelijkaardig lied gezongen door kinderen uit Rhodos. Kinderen hielden een zwaluwpop vast terwijl ze bij de huizen langsgingen om giften te vragen. In de vroeg-Byzantijnse jaren werd de traditie van de zwaluw door de religieuze overheid verboden omdat men haar beschouwde als een vorm van afgoderij. Desondanks bleven kinderen de lente verwelkomen met hun rondgang en lied. Dit gebruik wordt tegenwoordig in verschillende delen van Griekenland nog in ere gehouden. Op 1 maart krijgen kinderen ook vaak symbolisch een rood-wit gedraaid lint rond hun pols gebonden om niet te verbranden van de eerste lentezon.

Het lentelied is deel van een ruimer geheel van gewoonten die met 1 maart worden geassocieerd. In de Oudheid werd in sommige streken 1 maart beschouwd als de eerste dag van het nieuwe jaar en dit gaf aanleiding tot allerlei rituelen, waarzeggerij en magie. Ook al werd de start van het nieuwe jaar vanaf 46 voor Christus vastgesteld in januari (start van de juliaanse kalender), toch werden rituelen van 1 maart als de dag van het nieuwe begin, licht en groei nog heel lang gecultiveerd.

Bewoners van Palaiochori dansen tijdens het Alonifestival.

ALONI VAN KOPER² ('TOY XAKKOY T'AAONI')

De traditie van de 'Aloni van Koper' is enkel gebruikelijk in Palaiochori en houdt verband met de belangrijkste gebeurtenis in de dorpsgeschiedenis: de vernieling van het dorp door de 'Ottomanen' in de eerste helft van de 19^e eeuw.

Op de derde dag na Pasen in april 1821 drukten Ottomaanse troepen een revolte van de dorpen in Noord-Chalkidiki gewelddadig de kop in. Een van de revolterende dorpen was Palaiochori. De herinnering aan die dag werd sindsdien in stand gehouden met het gebruik van de 'Aloni van koper'. Op deze dag gaan de dorpsbewoners eerst naar de kerk van de heilige Michael om nadien achter de kerk te dansen. Een gebeuren waaraan honderden dorpsbewoners en bezoekers deelnemen. De dans representeert de slachtpartij en vernieling van het dorp. De dans zelf wordt traag uitgevoerd en de wijfelende stappen evoceren een sfeer van dood. Het bijhorende lied staat in het teken van de vrijheidsdrang en bevat verschillende geheime woorden aangezien het gebruik gedurende vele jaren enkel kon plaatsvinden in aanwezigheid van vertegenwoordigers van het Ottomaanse Rijk en er dus niet vrijuit kon worden gesproken. Het lied bezingt de dood van een jongeman in een strijd met de Ottomaanse indringers en het wenen van de moeder die vol angst wacht op zijn vergeefse terugkeer. Pas in 1912 behoorde het dorp niet meer tot het Ottomaanse Rijk. En tot nu wordt dit ritueel in Palaiochori nog in stand gehouden.

KERSTLIEDJES ('KOAINTA')

Op kerstavond (24 december) gaan kinderen alleen of in groep de huizen af en zingen het kolintalied. Ze roepen daarbij:

"Kolinta, kolinta, mevrouw, geef me mijn noten, of ik zal de tegels van je huis breken!"

Het is dan uiteraard de bedoeling dat de huisbewoners gul noten, vijgen, fruit en geld aan de kinderen schenken.

NIEUWJAAR (ΠΡΩΤΟΧΡΟΝΙΑ)

Op nieuwjaarsdag gaan kinderen in groep of alleen na de kerkdienst rond in het dorp en zingen een nieuwjaarslied: *sourva*. Ze dragen een houten stok waaraan men magische krachten toeschrijft. Op het einde van de stok zit een handvat zodat de kinderen hun stok kunnen vasthouden aangezien de dorpsbewoners er worst en vlees op prikken. Terwijl de kinderen *sourva*, *sourva* roepen, krijgen ze lekkers: hun zakken worden gevuld met noten, vijgen, fruit en snoep. Naargelang de verwantschap met de huiseigenaar worden her en der de zakken al wat rijkelijker gevuld. Pas laat in de namiddag keren kinderen terug naar huis en laten onder enthousiast onthaal hun buit zien.

KLIDONAS ('O KAHΛONAS')

Klidonas is een religieus ritueel afkomstig uit de oudheid. Het is de bedoeling dat de hele dorpsgemeenschap eraan deelneemt. Door de opgewekte sfeer die er rond hangt, wordt het ook als onderhoudend ervaren. Tot op de dag van vandaag is dit gebruik nog populair in heel Griekenland, al wordt het in verschillende varianten gevierd.

Het woord *klidonas* komt van het Oudgriekse woord *klidon*, dat volgens Homeros 'teken van waarzeggerij of voorspelling' betekent. Het gebruik gaat terug op het vieren van de zomersonnewende en is een blijvend spoor van voorchristelijke rituelen. De veranderingen in deze periode werden zowel als belangrijk maar ook als gevaarlijk beschouwd. Een gevolg was dat men magie en waarzeggerij gebruikte om gevaar uit het leven te weren en om de toekomst te leren kennen. Vroeger had *Klidonas* betrekking op voorspellingen in diverse leefscènes, nu is het enkel nog gebruikelijk bij liefdesorakels van ongetrouwde meisjes die willen weten met wie ze zullen trouwen.

In Palaiochori vindt *Klidonas* plaats op 23 juni, één dag voor de viering van Johannes de Doper. Het is niet zo vreemd dat beide vieringen samenhangen, aangezien de Griekse orthodoxie de heilige Johannes als de grootse profeet beschouwt, hij die ook de komst van Christus had voorspeld.

Op de avond van 23 juni komen de ongetrouwde meisjes van het dorp bijeen. Bij lot wordt beslist welk meisje uitverkoren is om de hoofdrol te spelen. Dit meisje, vergezeld van de andere meisjes, krijgt een pot die ze moet vullen met water aan een bron of waterput. Op de terugweg naar huis mogen ze absoluut niet praten. Men gelooft immers dat het orakel dan niet meer zou werken. Het water kreeg dan ook de toepasselijke naam 'zwijgzaam' water. Onderweg proberen dorpsbewoners de meisjes op de meest hilarische manier aan het lachen en praten te krijgen. Als ze lachen, moeten ze het water weggoien en de pot terug vullen.

Terug thuis moet elk meisje een object in de pot gooien (een appel, een juweel, een sleutel, enz.). Daarna wordt de pot be-

Transport van het 'zwijgzame' water
© Maria Dermitzaki

dekt met een rode doek en boven op het dak of in een open ruimte geplaatst. Daar blijft de pot gedurende de hele nacht onder het licht van de sterren staan. De meisjes zouden die nacht in hun dromen hun toekomstige echtgenoot zien verschijnen. Nog voor de zon opkomt, zodat de magische kracht van de sterren niet verdwijnt, brengt de hoofdrolspeelster de pot weer naar binnen. Later op de dag verzamelen buurtbewoners, jongens en meisjes zich bij de pot. Het meisje dat verantwoordelijk was voor de pot neemt er de objecten weer uit.

Een van de andere meisjes, met een talent voor dichterlijke improvisaties, vertelt bij elk object kleine humoristische oneliners bij wijze van voorspelling. Ze inspireert zich ter plaatse bij het zien van de objecten. Vervolgens wordt de voorspelling druk bediscussieerd door de aanwezigen. Een van de voorbeelden die tijdens een interview werd gegeven:

"Op de dag dat de hond letters zal leren en de kat kan lezen zal je trouwen en zal iedereen om je lachen."

Waterput
© Maria Dermitzaki

Het meisje dat het water brengt, loopt kruisgewijs naar de put en giet het water erin. De waterput bedekt ze vervolgens weer met een rode doek. Op de middag of bij middernacht wordt het doek voorzichtig opgetild zodat het licht het water niet raakt en kijken de meisjes vanonder het doek naar het diepe water. De hoofdrolspeelster schijnt dan met een spiegel naar het water zodat de zonnestralen of het maanlicht het water raken. Vervolgens gooien de meisjes een persoonlijk object in de bron terwijl ze in de golven van het deinende water de schaduw van een man trachten te herkennen ...

1 Maria Dermitzaki, van opleiding fotografe, verhuisde enkele jaren geleden van Griekenland naar België. Zowel in Griekenland als in België heeft ze ervaring met projecten mondelinge geschiedenis. Ze startte in Limburg het project 'Grieken in Limburg' op waarvoor ze verschillende interviews afnam en foto's uit privécollecties verzamelde. De resultaten van het project worden zichtbaar gemaakt door onder andere een tentoonstelling en een publicatie.

2 Een aloni is een tred- of rosmolen: ossen of ezels trekken twee op elkaar gelegen stenen in het rond waardoor graan en dergelijke wordt geplet. 'Koper' verwijst naar de streek van Palaiochori waar vele kopermijnen waren.

Kerstmis en Nieuwjaar in Rusland

→ Feesten in het kwadraat

Voor vele Russen in binnen- en buitenland behoren Kerstmis en Nieuwjaar tot de belangrijkste gebeurtenissen van het jaar. Het zijn echte familie- en kinderfeesten.

Het leuke voor de Russen is dat zij die feesten elk jaar zelfs tot tweemaal toe kunnen vieren. De Russisch-orthodoxe Kerk volgt immers nog steeds de juliaanse kalender, waardoor alle feesten en vieringen veertien dagen later plaatsvinden dan volgens de westerse (gregoriaanse) kalender. Concreet betekent dit dat de meeste Russen uitgebreid het burgerlijk Nieuwjaar vieren op 1 januari, vervolgens (in 2010 op 7/8 januari) aan het orthodoxe kerstfeest deelnemen en ten slotte op 14 januari het orthodoxe nieuwjaarsfeest vieren.

01/01: ZEVEN KEER NIEUWJAAR

Oudejaarsavond van het burgerlijk Nieuwjaar wordt 's avonds ingezet met een zeer uitgebreide Russische feestmaaltijd, waarbij kaviaar, wodka, *pilmeni*, *tvarok*, *tort*, *kvass* en tal van andere Russische delicatessen niet mogen ontbreken. De uitgebreide feestdis kent zijn hoogtepunt om klokslag middernacht, wanneer alle Russische televisiekanalen rechtstreekse beelden uitzenden van de grote klokkentoren van het Moskouse Kremlin. Na de toespraak van de president en de twaalfde klokslag van de grote Kremlinklok heffen in Rusland de genodigden het glas om een toast uit te brengen op het nieuwe jaar en elkaar de beste en allermooiste dingen toe te wensen. Eenmaal de nieuwjaarscadeautjes tussen de gasten zijn uitgewisseld, trekken – ongeacht de vriestemperatuur – jong en oud de feestelijke verlichte winterse straten en pleinen op, om te gaan kijken naar het nieuwjaarsvuurwerk, dat soms urenlang blijft duren. Tot zonsopgang maakt men mooie wandelingen in de sneeuw en over de dichtgevroren rivieren.

Het resultaat van zo'n felbewogen en meestal ijskoude feestnacht en -ochtend (met temperaturen tot soms -10° of -20° C tot zelfs -40° C in Siberië) is dat 1 januari in Rusland zowat de rustigste dag van het jaar is, daar alle feestgangers zalig onder hun knusse donsdekens liggen uit te slapen. Goed om weten is overigens dat, vermits Rusland niet minder dan zeven tijdzones kent, het Russisch nieuwjaarsmoment in feite zeven keer na elkaar plaatsvindt.

*Nieuwjaarsvuurwerk barst los in Moskou.
www.kremlin-military-tattoo.ru*

KERSTMIS IN RUSLAND

Het Russische kerstfeest is een meer ingetogen gebeurtenis, waarbij niet alleen gelovigen maar ook veel niet- en andersgelovigen naar de orthodoxe kerkdienst gaan om een van de hoogfeesten uit de Russisch-orthodoxe religie mee te vieren. Typisch aan deze kerkdiensten is dat er, met uitzondering van grote of kleine klokkenspelen, geen muziekinstrumenten worden gebruikt, maar dat er wel veel en zeer mooie koorzangen zijn. Het grote verschil met de katholieke misvieringen in België is dat in de Russisch-orthodoxe Kerk de gelovigen soms urenlang afwisselend rechtstaan, knielen, en zich bekruisen om zo hun eerbied tot uitdrukking te brengen.

Deze Russisch-orthodoxe kerkdiensten zijn door de koorzangen, het veelvuldig gebruik van wierook en de sacraal-theatrale atmosfeer tegelijkertijd heel rustgevend en mystiek. Deelname aan zo'n kerkdienst is, zelfs voor een niet- of een andersgelovige, een heel aparte ervaring en werkelijk een aanrader voor wie het nog nooit heeft meegemaakt. In België zijn

© Kriukova Victoria Konstantinovna
Dedoeska Moroz en Snegoerotchka maken hun opwachting op
een feest van de Russische School in Leuven.

er in de loop der jaren verschillende Russisch-orthodoxe parochies opgericht. Via hun website² kun je steeds nagaan waar en wanneer er zo'n orthodoxe eredienst bij jou in de buurt doorgaat.

Vervolgens heb je ook nog het orthodoxe nieuwjaarsfeest, dat in Rusland in iets mindere mate wordt gevierd, maar toch ook steeds weer aanleiding geeft tot het organiseren van een uitgebreide Russische feestmaaltijd met familie en vrienden.

KINDERFEESTPERIODE

Ten slotte heb je nog de ganse schoolvakantieperiode tussen al deze feestdagen, waar zowel in Rusland als in België³ voor de Russische kinderen dagelijks talrijke kinderspektakels (gaande van theater- en balletvoorstellingen, muziekoptredens en marionettenspelen tot indoor-pionierskampen) worden georganiseerd. Eén theaterstuk mag en zal daarbij nooit op de jaarlijkse agenda ontbreken, namelijk het verhaal van Dedoeska Moroz (Vadertje Vorst) en Snegoerotchka (Sneeuwmeisje).

Het is het klassieke Russische kinderverhaal dat in alle mogelijke varianten wordt gespeeld, maar waarbij het goede (Vadertje Vorst in zijn ontzagwekkende gewaad met gouden staf) en Sneeuwmeisje (met blonde lange haren en hemelsblauw met goud bestikt kleding) na tal van capriolen en onverwachte wendingen steeds het slechte overwint. Dit theater eindigt sinds mensenheugenis steevast met het uitbundig zingen van het Russische kerstboomvolksliedje, waarna Vadertje Vorst en Sneeuwmeisje de kerstboomverlichting voor de daaropvolgende feestperiode aansteken ("raz, dva, tri, ... jolotshka gori"). Vervolgens maken alle kinderen en theaterspelers op de tonen van het liedje een vreugdedans rond de kerstboom (die tot het Russisch-orthodoxe Nieuwjaar zal blijven staan). Apotheose van dit spektakel is het uitdelen van kerstcadeautjes uit de zak van Vadertje Vorst aan alle aanwezige kinderen.

- 1 Liza Feyaerts, geboren in Sint-Petersburg, woont en werkt sinds 1992 in België. Zij is de oprichtster en huidige directrice van de Russische school in Leuven (<http://sites.google.com/site/russischool>). Daarnaast is ze ook beëdigd vertaler-tolk bij de Leuvense rechtbanken en lid van de integratieraad van de stad Leuven.
- 2 In Leuven is er de orthodoxe parochie van de heilige apostel en evangelist Matteüs, gevestigd in de Tervuursestraat 53 (www.leuven.orthodoxy.ru). Ook in andere Belgische steden zijn Russisch-orthodoxe parochiegemeenschappen opgericht waar je zowel als gelovige, als niet- of als andersgelovige onder meer orthodoxe kerkdiensten kunt bijwonen.
- 3 Zie onder meer de activiteitenkalender van het Russisch Cultureel & Wetenschappelijk Centrum te Brussel, Middaglijnstraat 21 te 1210 Brussel: www.centreculturel-russe.be/nl

Dat feesten iedereen kunnen bekoren, ook kinderen, was een van de uitgangspunten voor het prentenboek en didactisch pakket *Kifkif en shoufshouf*, een werkpakket voor kleuterklassen (5+). Op de cover van dit tijdschrift prijkt dan ook een zeer toepasselijke prent uit het boek: Dedoeska Moroz en de Kerstman die vrolijk lachen om Snegoerotchka die uit een doosje springt, terwijl de Italiaanse heks Befana haar beurt afwacht op de achtergrond. Het gratis pakket werd ontwikkeld voor kleuterklassen om de diversiteit van de leefomgeving van de kleuters te bekijken vanuit een erfgoedperspectief. Het werd gemaakt door FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw in samenwerking met de Vrije Basisschool Don Bosco Hoboken en Canon Cultuurcel. Zie ook: <http://kss.faronet.be>.

De comfortzone van de archivaris

→ Comfort wordt discomfort?

De evolutie naar een sociaal én semantisch internet, het brede erfgoeddenken en de uitdagingen op digitaal vlak zullen archieven 'drijven' naar structurele samenwerkingsverbanden met andere actoren in het erfgoedveld. Hoe die samenwerking tot stand zal komen en welke vorm ze zal aannemen, hangt van veel factoren af.² Wat we wel zeker weten, is dat een 'crosssectorale samenwerking' ingrijpt op de vertrouwde werkomgeving of de comfortzone van de archivaris.³

Al wat rijpere archivariissen zullen ongetwijfeld denken: "Wat is daar nu nieuw aan?" En gelijk hebben ze. Decennialang hebben ze immers al nieuwe omgevingen moeten inrichten tot comfortzones. Sinds de jaren 1980 werden de deuren van de leeszaal opengegooid voor nieuwe doelgroepen, van genealogen tot het 'grote publiek'. Het archief werd actief gevaloriseerd: rondleidingen, tentoonstellingen, publicatie- en tentoonstellingsprojecten in samenwerking met derden enzovoort. En dan werden ze het laatste decennium geconfronteerd met dezelfde en nieuwe vragen die steeds luider werden gesteld ('het erfgoedparadigma'), wat dan weer uitmondde in nog meer publieksvriendelijkheid tijdens bijvoorbeeld erfgoeddagen, in het herontdekken van mondelinge geschiedenis, en in erfgoededucatie op de agenda ... Er was een tijd dat een archivaris alles zelf deed, van dozen verslepen tot artikels publiceren. Nu worden echter steeds meer archief-taken gescheiden en uitgevoerd door specialisten. Er worden vrijwilligers ingeschakeld bij het ontsluiten van een archief. Niet alleen in het buitenland kunnen archieven op het web experimenteren met het toekennen van trefwoorden aan foto's door gebruikers. Taggen heet dat. Wat heeft dit nu te maken met een zogenaamde 'comfortzone' van de archivaris?

De term 'comfortzone' komt uit de wereld van het prestatie-management, en wordt gebruikt in discussies over stabiliteit of verhoging van de prestaties van werknemers: "a behavioural state within a person operates in anxiety-neutral condition, using limited set of behaviours to deliver a steady level of performance, usually without a sense of risk."⁴ De stelregel is dat 'succesvolle personen' uit hun comfortzone stappen wanneer ze hun doelen willen bereiken of prestaties willen verhogen. In het zog van de Web 2.0.-hype sloop de term 'comfortzone' de

archiefwereld binnen. Het nieuwe adagio is dat 'succesvolle archivariissen' uit hun comfortzone moeten stappen en de Web 2.0-filosofie omarmen. Dat houdt in dat ze het archief in een digitale omgeving stevig op de kaart moeten zetten door het digitaal materiaal actief aan te bieden en interactie met de archiefgebruiker aan te gaan. De 'nieuwe archivaris' beweegt zich in een 'virtuele dimensie'.⁵ Naar analogie met Web 2.0 spreekt men ook wel eens van Archief 2.0.⁶ Het verhaal is echter complexer en gaat veel verder dan het aan de slag gaan met blogs, tagging, online film en foto's en dergelijke meer. Te vlotjes wordt er immers van uitgegaan dat een archivaris zomaar uit zijn comfortzone kan stappen om nieuwe rollen op te nemen. Voor het realiseren van nieuwe dingen zijn veel in-

www.flickr.com/photos/guebosch/3282900292

spanningen nodig: men moet de werking omschakelen, nieuwe paradigma's en nieuwe termen en methoden in het vak integreren. Het vereist dus iets meer dan uit een warm bed stappen.

De comfortzone van een archivaris wordt bepaald door een samenspel van verschillende factoren. Het begint met de opleiding. Het spreekt voor zich dat de kans groter is dat een archivaris met een gedegen opleiding op academisch niveau, of iemand die bereid is om levenslang te leren, over meer competenties zal beschikken wanneer er zich een nieuwe rol aandient. Tenminste, als de aard van het beestje meezit. Want de invloed van iemands persoonlijkheid wordt vaak onderschat. Je hebt nu eenmaal introverte en extraverte karakters, behoudsgezinde archivariissen, vernieuwers en onverbeterlijke dwarsliggers. En dan hangt het ook nog af van welke taken iemand uitvoert. Je hebt archivariissen die een gevarieerd pakket van archieftaken mogen uitvoeren terwijl anderen lijken te moeten berusten in het alleen maar vullen van dozen. Cruciaal is echter de instelling waar men werkt. Algemeen kan worden gesteld dat de comfortzone van 'de archivaris' hierdoor in grote mate wordt bepaald. Een archivaris mag dan nog over alle mogelijke competenties en de gedrevenheid van een jong veulen beschikken, als zijn werkgever hem/haar verbant naar het depot om er levenslang te ontnieten dan wordt dat, willens nillens, zijn/haar comfortzone. Of hij/zij moet andere oorden opzoeken.

BUITEN DE COMFORTZONE

Er zijn allerlei factoren en evoluties die invloed hebben op de comfortzone van de archivaris. De laatste tien jaar is dit onder meer de verschuiving van het takenpakket, dat het best kan worden samengevat als: van archivaris naar cultuurmanager. Er wordt immers van een archivaris steeds meer verwacht dat hij/zij een culturele rol opneemt. Met als gevolg dat hij/zij zijn of haar primaire taken (bewaren, beschrijven en beschikbaar stellen) moet uitbreiden met een hele reeks van secundaire taken.⁷

De culturele rol van een archivaris mag dan wel zijn toegewend, over de fraaie heg van het erfgoed kun je ook zien dat de rol van de archivaris in het documentbeheer van instellingen en openbare besturen steeds belangrijker wordt. De reden hiervoor zijn de *born digital* archieven waardoor er een andere selectiemethodiek nodig is, waarbij de archivaris proactief in het documentbeheer ingrijpt. De archivaris als informatiedeskundige.

Zoals ik hierboven reeds aanhaalde, heeft het sociale web ervoor gezorgd dat de relatie tussen de archivaris en de leeszaalbezoeker werd verbreed tot het concept van 'archiegebruiker' *tout court*. Het louter aanbieden van een *pdf* van een inventaris op de website volstaat niet meer. Archivariissen moeten

meer en meer nadenken over hoe ze hun toegangen en digitaal materiaal online kunnen aanbieden op maat van 'de archiefgebruiker'.

Een evolutie die ten slotte meer structureel ingrijpt op de comfortzone van de archivaris, is de samenwerking met andere collectiehoudende erfgoedinstellingen (musea, erfgoedbibliotheken). Nu wordt deze crosssectorale samenwerking nog naar voren geschoven als iets wenselijks, interessants, mogelijk verrijkend maar zeker niet als noodzakelijk. Maar als ik kijk naar wat er zich in het buitenland afspeelt, kan ik alleen maar concluderen dat de structurele samenwerking een noodzaak zal worden. De evoluties in sommige werkgebieden zullen onze archieven spreekwoordelijk met de neus op dit gegeven drukken. In het bijzonder geldt dit voor digitale duurzaamheid ofwel het duurzaam bewaren van digitale informatie, zodanig dat we na twintig jaar onze digitale archieven kunnen consulteren. Barbara Sierman van de Koninklijke Bibliotheek in Nederland legt in haar artikel 'De legpuzzel van digitale duurzaamheid', dat verscheen in de FARO-publicatie *Erfgoed 2.0*, de nadruk op het feit dat "... digitale duurzaamheid een activiteit [is] die alleen in een gezamenlijke aanpak tot goede resultaten kan leiden: het vergt simpelweg te veel verschillende kwaliteiten om door één instelling gedaan te worden."⁸ Ondanks de wetenschap dat we dringend werk moeten maken van een langetermijnstrategie, die moet voorkomen dat er gaten in ons digitaal geheugen ontstaan, valt er in de Vlaamse erfgoedsector weinig beweging te bespeuren. Nochtans bestaat er in de ons omliggende landen zowel bij instellingen als het beleid een *sense of urgency* rond de problematiek van digitale duurzaamheid. In Engeland bestaat sinds 2003 de *Digital Preservation Coalition* (DPC), in de Verenigde Staten lanceerde men in 2000 het *National Digital Information Infrastructure & Preservation Program* (NDIIP), in Duitsland werd in 2003 *Nestor* opgericht en ook in Australië en Nieuw-Zeeland werken bibliotheken en archieven samen.

In juli 2009 publiceerde de Nationale Coalitie Digitale Duurzaamheid (NCCD) in Nederland op haar website het rapport *Toekomst voor ons digitaal geheugen: duurzame toegang tot informatie in Nederland*. Deze nationale verkenning van de situatie in Nederland, die dient als basis voor het ontwikkelen van een strategisch programma, kan voor Vlaanderen als een eye-opener werken.⁹ Een alternatief is dat de overheid, in overleg met de sector, een beleidsvisie uitwerkt en sturend optreedt. Zoals in Engeland en Wales, waar in de strategische beleidsnota *Archives for the 21st century* de crosssectorale samenwerking wordt gezien als een noodzaak om de duurzame toekomst van archieven te verzekeren.¹⁰

In de studie *Beyond the Silos of the LAMS* werd door de Amerikaanse onderzoekster Diane Zorich (en haar collega's) een tra-

ject voor samenwerking tussen erfgoedbewarende instellingen uitgewerkt.¹¹ Het is een inspirerend voorbeeld dat in een "Collaboration Continuum" aantoont wanneer mensen uit hun instellingsgebonden comfortzone treden als ze met collega's uit andere instellingen samenwerken. Dit zorgt voor veranderingen, waardoor het soms nodig is om een mentale sprong, een *leap of faith*, te maken wil men vooruit geraken. Zorich verwijst in haar studie naar een uitspraak van Ken Soehner's van het Metropolitan Museum of Art die het beeld van een trapezist gebruikt wanneer het gaat over de samenwerking tussen instellingen die structurele veranderingen teweegbrengen: "that is akin to letting go of one trapeze in midair before a new one swings into view."¹²

Kritische succesfactoren voor samenwerking liggen in het zoeken naar interoperabiliteit op technisch, semantisch en organisatorisch vlak. Daarbij valt op dat niet zozeer de technische verschillen in de weg staan. De Nederlandse studie *Cultuur in Context* van de Reinwardt Academie wees uit dat samenwerking vaak spaak loopt op de cultuurverschillen tussen de sec-

toren. Peter van Mensch formuleerde het scherpzinnig: "Toch blijkt ook nu weer dat techniek niet het grootste knelpunt is. Ondanks alle goede intenties blijkt bij erfgoedbrede samenwerking steeds de eigen traditie van de partners een beperkende rol te spelen (...). Een eerste inventarisatie geeft de indruk dat de verschillende sectoren op een heel andere manier kijken naar erfgoed (...). De deelnemers hadden het als waardevol ervaren dat zij de gelegenheid hadden gehad 'een kijkje in de keuken van de ander [te] nemen met de benen op tafel'. Eigenlijk hadden ze daar nog meer de gelegenheid toe willen hebben. Interoperabiliteit van mensen dus, in plaats van interoperabiliteit van metadata."¹³

DISCOMFORTZONE

Uit je comfortzone stappen kan er soms voor zorgen dat je in een discomfortzone terecht komt. Zo zorgen verschuivingen in het takenpakket vaak voor spanningen, die soms aan de oppervlakte komen. Bijvoorbeeld tijdens de studiedag *Archiefbeheer in Vlaanderen: recente decretale ontwikkelingen en initia-*

<http://commons.wikimedia.org/wiki>

tieven die op 24 november 2008 door de VVBAD werd georganiseerd. In het verslag dat werd gepubliceerd in de *Bibliotheek - & Archiefgids* kun je het volgende lezen: "Voorts uitte hij [Rijksarchivaris Karel Velle, BDN] felle kritiek op het Vlaamse erfgoedparadigma waardoor archivariissen zich volgens hem noodgedwongen veeleer moeten opstellen als verkapte cultuurambtenaren, terwijl dat niet hun kerntaak is. [...] Dat lang niet alle toehoorders zich konden vereenzelvigen met de opvattingen van de Algemeen Rijksarchivaris, is een understatement. Zij repliceerden dat het Erfgoeddecreet tal van interessante kansen bood en sterk had bijgedragen tot een grotere zichtbaarheid van de archiefsector in Vlaanderen, al ontkende zeker niet iedereen dat de Algemeen Rijksarchivaris wel een punt had."¹⁴ Een voor zich sprekend voorbeeld dat duidelijk maakt dat de steeds groter wordende spreidstand van het beroepsprofiel van de archivaris tussen cultuurmanager en informatiemanager zorgt voor pijnlijke spanningen en vooral ook wederzijdse misverstanden. Nochtans is het onvermijdelijk dat hoe meer de archivaris buiten zijn comfortzone zal treden, des te diffuser zijn beroepsprofiel zal worden. Vanuit het perspectief van de crosssectorale samenwerking zullen steeds meer archieftaken sectoroverschrijdend worden uitgevoerd. Dit heeft als gevolg dat archivariissen zich steeds meer zullen bezighouden met de identiteit van hun beroep. Wat is een archivaris nog? Wat is de *core business* van de archivaris?

Een niet te onderschatten factor in dit proces is de rol van het sociale web in de relatie van de archivaris met de archiefgebruiker. Archivariissen en archiefinstellingen staan vaak weigerachtig, om niet te zeggen sceptisch, tegenover de Web 2.0-hype. Niet zozeer uit angst om het publiek toe te laten, maar vooral uit vrees de controle over hun content te verliezen. Het idee dat niet-professionele gebruikers zomaar materiaal kunnen gebruiken en ook beschrijven, ligt moeilijk. Dit bleek onder meer tijdens een focusgroepgesprek met archivariissen in het kader van het IBBT-project *Erfgoed 2.0*. De aanwezige archivariissen stonden neutraal tegenover *users generated content*, zolang die maar ver gescheiden bleef van hun databanken.¹⁵ Nochtans kan het voorzichtig opheffen van de schotten tussen archivaris en de buitenwereld bij het beschrijven van collecties een archief ook wat opleveren. Dit bewees de Flickr-pilot die het Nederlands Nationaal Archief positief evalueerde in het rapport *Taking Pictures to the People*.¹⁶ De commentaren die gebruikers gaven aan foto's uit de collectie van het Nationaal Archief leverden soms bruikbare feitelijke informatie op (namen, plaatsen, data, e.d.). Daarnaast zorgden de indexerings van de foto's in Google en de tags van gebruikers ervoor dat de foto's beter vindbaar werden. Het rapport concludeerde onder meer dat Flickr kan dienen "als een platform waarop de eindgebruiker kan participeren in de kerntaken van het Nationaal Archief: het ontsluiten van de archieven en collecties."

www.flickr.com/photos/garhol/3017604642

De integratie van de content van archiefgebruikers in het maken van toegangen op archieven kan meehelpen aan de oplossing van een meer fundamenteel probleem, namelijk de grote kloof die gaapt tussen de verwachtingen van gebruikers en de wijze waarop archivariissen hun collecties beschrijven. Het is een oud zeer zoals onder meer blijkt uit een analyse van dertig jaar gebruikerstudies in archieven door de Amerikaanse onderzoekster Jennifer Schaffner.¹⁷ Het toenemend aantal digitale toegangen op archieven en het feit dat de archiefgebruiker in toenemende mate uitsluitend op het web zoekt naar informatie heeft het probleem de laatste jaren scherper gesteld. Als een archivaris wenst dat zijn archieftoegangen online tot bij de archiefgebruiker geraken, moet hij rekening houden met de specifieke competenties (opleiding, digibeet ...) van verschillende soorten archiefgebruikers (historici, genealogen ...). In hun uitmuntende scriptie *Eigentijdse toegankelijkheid* onderzochten de Nederlandse archivariissen Julia Romijn-Wixley en Aron de Vries welke rol de competenties van archiefgebruikers spelen bij het raadplegen van digitale toegangen van archieven.¹⁸ Hun conclusie is onder meer dat we nieuwe instrumenten en technieken zullen moeten ontwikkelen zodanig dat de "postmoderne" archivaris rekening kan houden met de competenties van archiefgebruikers. De digitale wereld van de archivaris reikt echter veel verder dan het sociale web. In vergelijking met het digitaal archiveren zijn de Web 2.0-toepassingen, waarmee een archief zijn gebruiker centraal kan plaatsen, zowel archieftheoretisch als technologisch eerder spelerei. De rol van de digitale archivaris vraagt competenties die verder gaan dan het opzetten van een blog. Hij moet, zoals de Amerikaanse onderzoeker Jerome P. McDonough schreef in een artikel over het archiveren van games, zich kunnen verdiepen in de eigenheid van digitale objecten.¹⁹ In Vlaanderen is Filip Boudrez van het expertisecentrum eDavid hiervan een pleitbezorger: "Zij moeten een prominente rol spelen in het creatie- en beheersproces van digitale

informatie. De positie van archivaris als ontvanger, beheerder en beschrijver van informatie die zijn primair nut verloren heeft, moet deels worden verlaten. In de plaats daarvan moet hij of zij een actieve speler zijn in het records management proces en als informatiearchitect het records continuüm vorm geven. Dit vraagt natuurlijk andere competenties dan het inventariseren en beschikbaar stellen van informatie met erfgoedstatus. Een grote kennis van de informatietechnologie is een must. Inzicht in het gegevensbeheer van digitale bedrijfsapplicaties en een vertrouwdheid met normen en standaarden zijn belangrijk. Gelet op de snelle evolutie in de IT-sector is specialisering in dit vakgebied geen overbodige luxe, wel integendeel.²⁰ Kortom, er is nood aan een specifieke opleiding voor de digitale archivaris en bijgevolg een aangepast beroepsprofiel.

MORAAL VAN HET VERHAAL

Alle nieuwe concepten, middelen en omgevingen ten spijt is de comfortzone van de archivaris een evolerend proces. De 'nieuwe omgeving' van nu is de comfortzone van morgen. Belangrijker is dat ook de archiefopleidingen, beroepsprofielen en 'het beleid', zowel op instellingsniveau als het overheidsbeleid, mee evolveren. En daar knelt nu het spreekwoordelijke schoentje. Over het algemeen maken archivariissen er in de gegeven context het beste van, ze roeien met de riemen die ze hebben. Maar het ontbreken van een erfgoedbrede opleiding op academisch niveau en een beleidsvisie over archieven in de toekomst maken dat elke poging om uit de comfortzone te stappen een stap in het ongewisse is. De beste raad die ik aan de huidige en nieuwe generaties archivariissen kan geven is: wees trapezist, maak u klaar voor de mentale sprong, durf loslaten! En meng u in het debat over bijscholingen en vooral over de opleidingen van toekomstige collega's.

STUDIEDAG ARCHIEFOPLEIDINGEN

Op **9 februari 2010** organiseren FARO, Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw en VVBAD een studiedag met als thema archiefopleidingen. De studiedag kadert in het FARO-reflectietraject *Erfgoedgeleerden? Reflecties over competenties, leren en de erfgoedsector*, waarmee we het debat over de verdere professionalisering van de sector en de uitbouw van een gevarieerd onderwijsaanbod voor competente erfgoedwerkers willen openen.

Tijdens deze studiedag willen we nagaan (reflecteren over) hoe de archiefopleiding zich kan aanpassen aan de verbreding en specialisatie van de taken van een archivaris. Tijdens deze studiedag leggen we sterk de nadruk op de inbreng van de deelnemers. Het is immers onze bedoeling om een rapport uit te brengen met aanbevelingen vanuit de sector.

Keynotespreker is Karen Anderson, professor Archieven en Informatiewetenschappen aan de Mid Sweden University en vicepresident International Council on Archives - Section for Archival Educators.

Meer info op www.faronet.be

www.zazzle.com

- 1 Bart De Nil is historicus en stafmedewerker archieven en ICT bij FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw.
- 2 Een interessante en nog actuele analyse van de samenwerkingsvormen die archieven kunnen aangaan werd in 2004 gemaakt door Bart De Keyser in diens uitmuntende studie *In de zon én in de schaduw. Gemeentearchieven in het Vlaamse erfgoedbeleid*. Antwerpen, VVBAD/CBV, 2004.
- 3 Op 15 juni 2009 gaf ik samen met Yvonne Bos-Rops van het Nationaal Archief Nederland tijdens de KVAN-dagen in Haarlem de presentatie *De Comfort Zone van de Archivaris*. Vervolgens heb ik de presentatie in een herwerkte versie nog eens gehouden op 29 juni 2009 tijdens de reflectievoormiddag *Durven loslaten* over de cultureel-erfgoedfora. Deze tekst is hiervan de neerslag. Zie: www.faronet.be/blogs/gregory-vercauteren/durven-loslaten-verslag-van-de-reflectievoormiddag
- 4 Zie: http://en.wikipedia.org/wiki/Comfort_Zone_Theory
Citaat uit: A. WHITE, *From Comfort Zone to Performance Management*, April 2008; zie: www.pm-solutions.com/Performance_ManagementApril2008.pdf
- 5 J. ROMIJN-WIXLEY, 'Ruimte voor de nieuwe archivaris?' In: *Archievenblad*, mei 2009, 4, p. 34.
- 6 Er bestaat zelfs een sociaal netwerk voor archivariissen in Nederland en Vlaanderen, 'Archief 2.0', die zich (willen) bezighouden met Web 2.0. In de eerste plaats is Archief 2.0 een onlinegemeenschap waar contacten kunnen worden gelegd en kennis wordt gedeeld. De leden kunnen reacties op de profielpagina's van andere leden achter laten, nieuwe leden uitnodigen op het netwerk, discussies starten, een themagroep starten, foto's en filmpjes toevoegen, enzovoort, enzovoort. Daarnaast organiseert Archief 2.0 ook allerlei activiteiten die de ingang van de Web 2.0-principes (gebruiker staat centraal) moeten bevorderen. Zo lanceerden ze een 'Manifest voor de Archivaris 2.0', werd een succesvolle studiedag in 's-Hertogenbosch georganiseerd en bieden ze een, aan het archief aangepaste, Web 2.0-cursus aan.
- 7 In 2009 organiseerde het Forum Afgestudeerden Archivistiek & hedendaags Documentbeheer (FAAD) een studiedag getiteld *Van BBB - Bewaren, Beschrijven, Beschikbaar stellen - naar CCC - Competenties, Communicatie en Centen? Van archivaris tot cultuurmanager*.
- 8 B. SIERMAN, 'De legpuzzel van digitale duurzaamheid'. In: B. DE NIL en J. WALTERUS (red.), *Erfgoed 2.0. Nieuwe perspectieven voor digitaal erfgoed*. Brussel, Pharo Publishing, 2009, p. 137.
- 9 I. ANGEVAERE, *Toekomst voor ons digitaal archief. Duurzame toegang tot informatie in Nederland*. Den Haag, NCDD, juli 2009; zie: www.ncdd.nl/documents/NCDDToekomst2009_000.pdf
- 10 Zie: www.nationalarchives.gov.uk/archivesconsultation/#eng
- 11 D. ZORICH e.a., *Beyond the Silos of the LAMS. Collaboration Among Libraries, Archives and Museums*; zie: www.oclc.org/programs/publications/reports/2008-05.pdf
- 12 *Id.*, p. 5.
- 13 *Cultuur in context. Erfgoeddata in nieuwe samenhang*. Amsterdam, Reinwardt Academie, 2009, p. 85-86.
- 14 'Kroniek', in: *Bibliotheek- & archiefgids*, 85 (2009) 2, p. 35.
- 15 Zie: https://projects.ibbt.be/erfgoed2.0/fileadmin/user_upload/frontendfiles/WP1.1%20Behoeftenonderzoek%20digitaal%20erfgoed%20bij%20erfgoedexperts.pdf
- 16 J. MOORTGAT, *Taking Pictures to the Public. Evaluatieverslag Nationaal Archief & Spaarnestad Photo op Flickr The Commons*, 8 juni 2009, Versie 1.0; zie: www.nationaal-archief.nl/images/3_16370.pdf.
- 17 J. SCHAFFNER, *The Metadata is the Interface: Better Description for Better Discovery of Archives and Special Collections, Synthesized from User Studies*. OCLC Research, 2009. Zie: www.oclc.org/programs/publications/reports/2009-06.pdf.
- 18 J. ROMIJN-WIXLEY en A. DE VRIES, *Eigentijdse toegankelijkheid. Rekening houden met de competenties van archiefgebruikers*. Een masterscriptie voor de leerstoelgroep Archief- en informatiewetenschap (afdeling Mediastudies) van de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam, 27 mei 2009; zie: www.geju.nl/library/download/405.
- 19 J.P. McDONOUGH, 'How will we preserve digital worlds?' In: B. DE NIL en J. WALTERUS (red.), *Erfgoed 2.0. Nieuwe perspectieven voor digitaal erfgoed*. Brussel, Pharo Publishing, 2009, pp. 21-38.
- 20 F. BOUDREZ, *Digitale bronnen archiveren*. Antwerpen, eDavid, 2008, p. 4.

Colibri

→ Erfgoed Rupelstreek in vogelvlucht

De Rupelstreek is een regio van vijf gemeenten (Rumst, Boom, Niel, Schelle en Hemiksem) met een belangrijk industrieel verleden: ze was en is bekend om haar baksteennijverheid. Daarnaast waren in de regio ook andere nijverheden aanwezig, al dan niet ontwikkeld in het zog van de baksteennijverheid, zoals de pantoffel- en diamantnijverheid, de scheepsbouw, de glasnijverheid en de keramiekindustrie. Er zijn heel wat vrijwilligers gepassioneerd met het nijverheidsverleden van de Rupelstreek bezig. Steenbakkerij- en heemkundige musea bouwden en bouwen verzamelingen uit, maar een overzicht van wat verzameld is en wat eventueel belangrijke lacunes zijn, was er niet. Dat is wat het project Colibri in kaart heeft gebracht.

Bron: Deelcollecties erfgoed Rupelstreek. Rapport. Patrick Van den Nieuwenhof in samenwerking met Arba Minch. 2008, Provincie Antwerpen, departement Cultuur - dienst Erfgoed.

Het letterwoord 'Colibri' staat voor Collectie-Inventarisatie en Beheer Rupelstreek Industrieel erfgoed. Het project liep gedurende twee jaar (april 2007-maart 2009) en kon rekenen op financiële ondersteuning van de Vlaamse overheid, de provincie Antwerpen en Toerisme Rupelstreek vzw. De afkorting Colibri was in eerste instantie een knipoog: Joke Kievit startte het project op en na wat spelen met letters, kwam de afkorting Colibri uit de bus. Maar na verloop van tijd bleek deze een diepgaandere betekenis in zich te hebben. De kolibrie kan door zijn zeer snelle vleugelslag bijzonder hoge snelheden halen, in de lucht blijven hangen en als enige vogel achteruit vliegen. De kolibries kunnen zelfs recht omhoog vliegen. De omhoogvliegende kolibrie symboliseert dan ook het optimisme dat het cultureel-erfgoeddiscours in de Rupelstreek kent. Nieuwe ontwikkelingen en de verhoogde aandacht voor erfgoed helpen de vluchtigheid en de ongrijpbaarheid van cultureel erfgoed tegen te gaan.

Het departement Cultuur van de provincie Antwerpen coördineerde het project, samen met Toerisme Rupelstreek vzw. De centrale partners waren enkele erfgoedactoren uit de Rupelstreek (zie verder). Twee erkende musea zorgden voor inhoudelijke ondersteuning: het MIAT (Gent) en het MOT (Grimbergen). De cultuurbeleidscoördinatoren van de Rupelgemeenten volgden het project mee op en verstevigden het draagvlak voor erfgoedzorg bij hun besturen.

WAT VOORAFGING

Het Colibri-project is de uitloper en voortzetting van een traject dat reeds enkele jaren geleden van start ging. In 2004 ondertekenden de provincie Antwerpen, Toerisme Rupelstreek vzw en de vijf Rupelgemeenten een samenwerkingsovereenkomst met als doel de ontwikkeling van de Rupelstreek op cultureel, economisch en toeristisch vlak te ondersteunen. Erfgoed kwam daarbij regelmatig in beeld. In opdracht van (toen nog) Culturele Biografie Vlaanderen vzw schreef Pieter Mols een visietekst rond erfgoed en de Rupelstreek.² Vervolgens stelde Joke Kievit (Arba Minch) een studie samen, waarin een analyse gemaakt werd van de erfgoedorganisaties.³

De constante in beide visieteksten is dat erfgoed geen statisch begrip hoeft te zijn, maar wel een dynamisch gegeven. Het (h) erkennen van, het voortdurend nieuwe betekenis geven aan, het werken met en herwerken van het (cultureel) erfgoed vormt een uitdaging voor de Rupelstreek. Twee citaten om dit te verduidelijken: "Het vormen van een interface waarin identiteit, relatie en historie de speerpunten vormen, zou voor de

→ Site Frateur (Boom).
Foto: Jacques Sonck

Rupelstreek een goede format zijn om in een landschappelijke omgeving een positieve wending te realiseren.”⁴ en: “De Site Rupelstreek, het beoogde erfgoedcentrum is geen museum van de steenbakkerijgeschiedenis. Het centrum is ook geen museum voor oude opgravingen of volkskunde. Noch vinden we in het centrum statische huiskamers van het verleden. (...) De musea moeten en kunnen zich transformeren van bewaarplaats van het verleden tot werkplaats van het geheugen.”⁵ Bij het invullen van deze visie(s) is de kennis over het aanwezige erfgoed noodzakelijk.

HET RUPELS ERFGOEDVELD

Een eerste stap was het identificeren van de organisaties in de streek die als kerntaak het beheer van erfgoed hebben. De missie, de bestaansreden en het werkingsgebied van de organisaties geven een inzicht in het collectiebeleid van deze verenigingen. Kernpartners in het Colibri-project waren: Steenbakkerijmuseum 't Geleeg en de site Frateur (Rumst en Boom), Museum Rupelklei (Rumst-Terhagen), Ecomuseum en Archief van de Boomse baksteen (EMABB), Gilliot- en Roelantsmuseum (Hemiksem) en het Niels ErfgoedArchief (NEA).⁶ In de Rupelstreek zijn verder ook een aantal geschied- en heemkundige kringen actief.⁷

Erfgoed is een ruim begrip. De aandacht in dit project ging voornamelijk uit naar roerend erfgoed.⁸ Een eerste algemene indeling werd gemaakt op basis van het soort roerend erfgoed (zie grafiek 'Verhouding tussen deelcollecties').

Verhouding tussen deelcollecties

Bron: Deelcollecties erfgoed Rupelstreek. Rapport. Patrick Van den Nieuwenhof in samenwerking met Arba Minch. 2008, Provincie Antwerpen, departement Cultuur - dienst Erfgoed.

Om verder snel een zicht te krijgen op het bewaarde erfgoed werd gewerkt met deelcollecties. Een deelcollectie is een groep objecten die samenhang met elkaar vertonen. Dat kan doordat ze dezelfde functie hebben (bv. landbouwwerktuigen), uit hetzelfde materiaal bestaan (bv. zilverwerk), over hetzelfde onderwerp gaan of uit dezelfde periode stammen (bv. Eerste Wereldoorlog) of eenzelfde functie hebben (bv. brieven). Het concept 'deelcollectie' kan gebruikt worden in de verschil-

lende erfgoedomgevingen. De onderstaande grafiek geeft een overzicht van het aantal voorwerpen opgedeeld in deelcollecties. Het is een niet-exhaustief overzicht, dat in algemene termen een indicatie geeft van wat voornamelijk in de steenbakkerijmusea bewaard wordt. Het aantal kan in de toekomst nog wijzigen aangezien collecties kunnen aangroeien en krimpen.

Voorwerpen

Bron: Deelcollecties erfgoed Rupelstreek. Rapport. Patrick Van den Nieuwenhof in samenwerking met Arba Minch. 2008, Provincie Antwerpen, departement Cultuur - dienst Erfgoed.

Opvallend is het groot aantal voorwerpen in de categorie gereedschap en uitrusting. Heel duidelijk is hier een link met het steenbakkersverleden. In grote lijnen volgen de bewaarde werktuigen het productieproces op een steenbakkerij: van de ontginning van klei, de bewerking ervan, de vorming van steen, het bakken tot de distributie van de steen. Voor wat betreft het documentair erfgoed geeft dit volgend resultaat, voornamelijk gebaseerd op de collecties bij de heemkundige kringen.⁹

Documentair erfgoed

Bron: Deelcollecties erfgoed Rupelstreek. Rapport. Patrick Van den Nieuwenhof in samenwerking met Arba Minch. 2008, Provincie Antwerpen, departement Cultuur - dienst Erfgoed.

Het merendeel van de collecties dateert uit de 19^e en 20^e eeuw. Voor wat betreft de voorwerpen is er een link met het industrieel verleden. Voor het documentair erfgoed is er een verband met het werkingsgebied van de heemkundige kringen, die zich voornamelijk focussen op eind 19^e eeuw tot midden 20^e eeuw.

INVENTARISATIE EN REGISTRATIE

In samenspraak met de erfgoedactoren werd een oplijsting gemaakt van die deelcollecties die voor hun organisatie van groot belang zijn. Aan deze collecties werd prioriteit gegeven om op stukniveau te inventariseren. Om de vrijwillige registratoren vertrouwd te maken met het inventariseren, kregen zij vorming aangeboden rond de praktijk van het registreren en documenteren en rond het werken met het programma Adlib. Daarna konden ze onder begeleiding van de projectcoördinator aan de slag, waarbij de verschillende organisaties verschillende klemtonen legden:

- Museum 't Geleeg: inventarisatie van werktuigen en machines gebruikt op de steenbakkerijen en het bedrijfsarchief Verstrepn;
- Museum Rupelklei: inventarisatie van beelden en de fossielencollectie;
- EMABB: inventarisatie van steenbakkerijwerktuigen en Booms glas;
- Gilliot- en Roelantsmuseum: inventarisatie van de tegelcollectie Gilliot;
- Niels ErfgoedArchief: inventarisatie van schilderijen en archieven van onder andere de Witte Brigade Niel;
- Gemeente Boom: inventarisatie van de gemeentelijke historische fotocollectie.

In totaal werkten twintig vrijwilligers aan de inventarisatie van deze erfgoedstukken. Nog lang niet alle collecties zijn geïnventariseerd. Er is dus nog veel werk aan de winkel, maar belangrijk is dat de vrijwilligers vertrouwd zijn met de wijze waarop dit dient te gebeuren. Door bij de verschillende partners op verschillende soorten erfgoed te focussen, leerde men de registratie van verschillende soorten objecten en documenten aanpakken. Tussen de vrijwilligers is er spontaan een informeel overleg gegroeid waarin ze elkaar confronteren met vragen en problemen.

Pierre Van Haute, vrijwilliger EMABB
Fotograaf: Jacques Sonck

Steekspade van de steenbakker.
© MOT

IDENTIFICATIEFICHES VAN WERKTUIGEN

In de Rupelstreek en zeker op de steenbakkerijen werd een zeer specifieke terminologie gehanteerd om objecten, in het bijzonder werktuigen, te benoemen. Om de kennis over deze werktuigen vast te leggen en raadpleegbaar te maken, stelden Paul de Niel (EMABB) en Johan David (MOT) identificatiefiches op. Zij selecteerden 39 referentie-exemplaren (of holotypes) van typische handwerktuigen uit de steenbakkerij. Deze handwerktuigen vond men terug in het EMABB, 't Geleeg en Museum Rupelklei. Van elk werktuig werd een lijntekening en een foto gemaakt. De fiche vermeldt de benaming van het holotype, synoniemen, vertalingen of andere gekende (dialect)benamingen en een beschrijving van het voorwerp. Deze fiches zijn opgenomen in ID-DOC, een online databestand ontwikkeld door het MOT, dat een hulpmiddel is bij het identificeren van werktuigen. Ze verschenen ook in de vorm van een losbladige publicatie *De steen-, pannen- en tegelbakker. Veldmap*.¹⁰ Met deze 39 fiches is de Veldmap nog niet volledig. Zo zijn bijvoorbeeld werktafels en recipiënten nog niet opgenomen. In de toekomst zal de Veldmap dan ook verder aangevuld worden.

Lydia De Loenen, vrijwilliger Museum Rupelklei
Fotograaf: Jacques Sonck

*Keuken uit Geraardsbergen in het Gilliot- en Roelantmuseum (Hemiksem).
Foto: SYB'LS-pictures*

EEN TOEKOMST VOOR ERFGOED RUPELSTREEK

Zoals vermeld, investeren diverse overheden en erfgoedverenigingen sterk in het behoud, het beheer en de ontsluiting van het erfgoed in de Rupelstreek. Hoewel dit gebeurt op projectmatige wijze, is het toch een gestaag opbouwen van een draagvlak voor de zorg voor het erfgoed. Het risico bestaat echter wel dat deze inspanningen verloren gaan als er geen structurele en continue werking gegarandeerd wordt. De inventarisatie van het erfgoed biedt een stevige basis voor de verdere uitwerking van 'klassieke' en 'hedendaagse' erfgoedprojecten. Diverse deelprojecten kunnen de interne en externe werking van de verenigingen versterken. Maar er is meer. Wat is de baseline van deze (deel)projecten? Welke dieperliggende motieven spelen mee? In hoeverre draagt een erfgoedwerking in de Rupelstreek bij tot een regionale, landelijke en internati-

onale visieontwikkeling op het vlak van erfgoed? Eén ding is duidelijk: het culturele en historische landschap is in belangrijke mate gevormd of misvormd door de steenbakkerijen en aanverwante bedrijfstakken. Maar is dit de unieke factor die het gebied aan de rechteroever van de Rupel tot de Rupelstreek maakt? Welke is de rol geweest van de laatmiddeleeuwse heren van Niel, van Rumst en van Boom? Of wat was de rol van Romeinse vestigingen in de streek? Met andere woorden: wat maakt van de Rupelstreek 'de Rupelstreek'? Is er sprake van een collectieve, unieke identiteit?"

Vragen die een langetermijnvisie en erfgoedwerking veronderstellen. Een erfgoedconvenant zoals opgenomen in het Cultureel-erfgoeddecreet van 23 mei 2008 lijkt daartoe een bruikbaar instrument. Als uitloper van het Colibri-project werd

een traject tot aanvraag van een erfgoedconvenant opgestart. Deze denkoefening zal eind 2009 afgerond worden in de vorm van een erfgoedbeleidsplan. Vast staat in elk geval dat het erfgoed in de Rupelstreek kan rekenen op de inzet van vele vrijwilligers. Het afsluitende rapport van Colibri brengt hen dan ook letterlijk prominent in beeld.¹²

Victor Van Dijck, vrijwilliger NEA
Fotograaf: Jacques Sonck

Dirk Campsteyn, beheerder 't Geleeg
Fotograaf: Jacques Sonck

- 1 Patrick Van den Nieuwenhof is zelfstandig erfgoedconsulent. Vanuit deze functie coördineerde hij het Colibri-project. E-mail: patrick.nieuwenhof@hotmail.com
- 2 P. MOLS, *Rupelstreek in ontwikkeling*. Visietekst, oktober 2004.
- 3 J. KIEVIT, *Dakpansgewijs. Het opbouwen van een visie voor een erfgoedconvenant Rupelstreek*, november 2005.
- 4 P. MOLS, *Rupelstreek in ontwikkeling*, p. 15.
- 5 J. KIEVIT, *Dakpansgewijs*, p. 34.
- 6 Een volledig overzicht van de musea en hun werkingsgebied is te vinden op: www.toerismerupelstreek.be/musea/
- 7 Geschiedkundige Studiegroep Ten Boome (Boom), Heemkring en Heemmuseum Heymissen (Hemiksem), Het Wiel, Tijdschrift voor de geschiedenis van de Rupelstreek (Niel), Heemkring Rumesta (Rumst), Heemkring Scella en Heemmuseum Bystervelt (Schelle) en Heemkring De Root (Rumst (Reet))
- 8 Een overzicht is opgenomen in volgend rapport: P. VAN DEN NIEUWENHOF, *Deelcollecties erfgoed Rupelstreek*. Antwerpen, maart 2008.
- 9 Zie: www.lokaalerfgoed.be/
- 10 P. DE NIEL en J. DAVID, *De steen-, pannen- en tegelbakker. Veldmap*. Antwerpen, 2009.
- 11 P. VAN DEN NIEUWENHOF, "Erfgoedgemeenschap en erfgoedwaarden als uitdaging voor de Rupelstreek", in: P. VAN DEN NIEUWENHOF, *Erfgoedgemeenschap Rupelstreek*. Antwerpen, maart 2009, p. 7-16.
- 12 P. VAN DEN NIEUWENHOF, *Erfgoedgemeenschap Rupelstreek*. Antwerpen, maart 2009, p. 31-42. Bij dit artikel vindt u enkele foto's van de vrijwilligers terug.

Gesprek met Dea Birkett³

→ Museumrestaurants zijn het neusje van de zalm voor gezinsvriendelijke musea

FARO sprak met Dea Birkett over gezinsvriendelijke musea en dito museumrestaurants.⁴ Dit naar aanleiding van het engagement van 22 musea in Vlaanderen en Brussel om – onder impuls van EETIKET⁵, de Week van de Smaak en FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw in hun eet- en drinkgelegenheid bijzondere aandacht te geven aan kinderen en gezinnen.

Dea Birkett met Eagle Man
© Dea Birkett

Er was eens ... een Engelse dame, Deborah Birkett. Maar iedereen noemde haar Dea (spreek uit als 'Die'). Dea had drie kinderen waaronder twee zoontjes, een tweeling van twee jaar oud. Samen maakten ze graag gezellige uitstapjes. Op een dag bezocht het gezelschap een museum in Londen. Ze genoten volop van dit museumbezoek tijdens die regenachtige namiddag. Plots hielden moeder en kinderen halt bij een imposant beeld, getiteld de *Eagle Man*. Een van de zoontjes riep bij het aanschouwen van deze indrukwekkende en fantasierijke figuur, luidkeels uit: "Monster! Monster!" Dea voelde zich wel trots op dat moment en dacht bij zichzelf: "Fijn, mijn zoon weet kunst te waarderen!" Maar dat was buiten de boze wolf, euh, zaalwachter gerekend. Die meende in het familiaal gezelschap regelrechte relschoppers te herkennen en wees het prompt de deur. Dea en haar kinderen werden niet meer of minder dan het museum uitgezet ...

KIDS IN MUSEUMS

Dit verhaal is écht gebeurd. En toevallig was de moeder in dit verhaal Dea Birkett, journaliste van *The Guardian*.⁶ Dea Birkett klom na het museumbezoek verontwaardigd – hoe zou u zelf zijn? – in haar pen en schreef een artikel over haar ervaring. Het stuk verscheen in *The Guardian* en nog diezelfde dag ontving ze meer dan 500 reacties per e-mail. Ook de daaropvolgende dagen bleef het reacties regenen: allemaal afkomstig van gezinnen die aangaven dat ze de manier waarop ze in musea werden behandeld, meer dan beu waren. En meermaals stelden deze gezinnen daarbij de vraag aan de journaliste: "En wat gaat ú eraan doen?" Zo ontstond Kids in Museums⁷, een onafhankelijke organisatie die een warm museumonthaal voor iedereen – ongeacht de leeftijd – als missie vooropstelt. Dea Birkett is er directeur.

Kids in Museums ontwikkelde in de eerste plaats een manifest dat inmiddels twintig punten telt.⁸ Musea kunnen zich hiermee gemakkelijk meten: aan hoe meer punten ze kunnen beantwoorden, des te gezinsvriendelijker ze hun werking mogen beschouwen. Dea Birkett geeft aan dat ze het eerste punt van het manifest het belangrijkste vindt: "**Be welcoming** – from the

café to the curator. *Emphasise the museum is family friendly in publicity and on the website.*" Ze zegt over dit punt dat dit eigenlijk al de helft van het werk is. Het heeft helemaal niets te maken met de collectie of presentatie, maar alles daarentegen met comfort, onthaal en verwelcoming. De weg naar het museum is voor velen erg moeilijk. *"Getting through the door: it is the most difficult thing for families"* weet Dea Birkett. Daarom moet ook buiten de museummuren zo duidelijk mogelijk worden gemaakt dat gezinnen welkom zijn, dat ze belangrijk zijn en dat het museum hun noden ter harte neemt. De communicatie van het museum moet dit voortdurend in al zijn aspecten (gaande van gedrukte folders tot en met de website) uitstralen. Dit punt geldt overigens voor iedere culturele instelling, voegt Dea eraan toe.

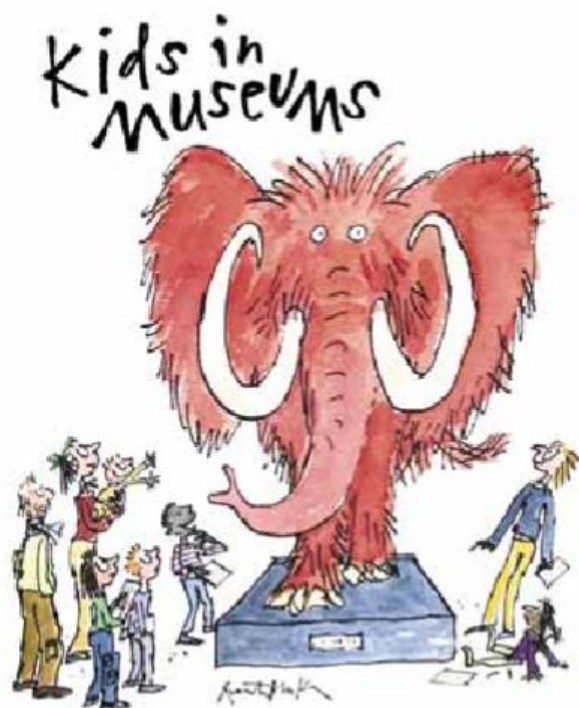
Daarnaast organiseert Kids in Museums ieder jaar de uitreiking van de Guardian Family Friendly Museum Award.⁹ Deze prijs wil bovenal een stimulans zijn voor musea om prioriteit te geven aan gezinsvriendelijkheid. Ieder jaar opnieuw genereert deze prijs tal van reacties bij het publiek. Hieruit wordt een lijst van genomineerde musea samengesteld, die een professionele jury herleidt tot een shortlist. De musea die op deze shortlist vermeld staan, moeten vervolgens de finale test doorstaan: een geheim bezoek van een familie!

Dea Birkett benadrukt dat enkel musea die écht het verschil maken, een kans maken bij het publiek: "We moeten ons namelijk realiseren dat gezinnen eigenlijk een enorm grote inspanning moeten leveren voor een bezoek (plannen, verplaatsen, financiële kost ...). Het bezoek moet voor hen dus werkelijk de moeite waard zijn: het moet een echte en unieke ervaring zijn, en niet gewoon meer van hetzelfde, of van datgene wat men thuis ook kan doen of bekijken. Dit betekent niet dat er altijd grootse dingen moeten worden georganiseerd in het museum – magische momenten schuilen immers vaak in een klein hoekje."

NAAR EEN GEZINSVRIENDELIJK MUSEUMRESTAURANT

Om duidelijk te maken welke rol een museumrestaurant kan spelen in de gezinsvriendelijke werking, vertelt Dea Birkett het verhaal van Dulwich Picture Gallery.¹⁰ Dit museum behoorde in 2008 tot een van de genomineerde musea op de shortlist van de Guardian Award. Een (weliswaar grote) familie bracht het museum het ultieme testbezoek. Alles ging goed tot het gezin het museumcafé bezocht en enkele tafeltjes bij elkaar wilde schuiven om met z'n allen aan één tafel te kunnen zitten. Het verschuiven van tafels bleek niet toegestaan. Resultaat: The Dulwich Picture Gallery won de prijs niet. Zo eenvoudig kan het soms zijn. En zo snel is de rekening dus gemaakt.

Dea Birkett geeft aan dat een leuk en toegankelijk museumrestaurant wel degelijk een doorslaggevende factor kan zijn voor een gezin om wel of niet terug te keren naar het muse-

um. Een aantal musea heeft dit al goed begrepen. Het Museum of the American Indian" bijvoorbeeld: op het menu biedt het traditionele gerechten aan die de geschiedenis van de indianenbevolking voor een stuk mee vertellen. Het museumrestaurant ondersteunt in andere woorden datgene wat in het museum wordt verteld. Of veel verregaander gesteld: wat op het menu wordt aangeboden, heeft men tot een wezenlijk onderdeel van de collectie gemaakt. Het museumrestaurant heeft bijgevolg ook een plaats verworven in de missie van het museum.

Het Roald Dahl Museum¹² ziet de rol van het museumrestaurant dan bijvoorbeeld weer iets actiever: Café Twit organiseert er *cooking classes* waar kinderen en ouders worden ingewijd in het recept van de befaamde chocoladecake uit het verhaal van Matilda.¹³

Ouders een actieve rol geven, helpt hen zeker een drempel over, verzekert Dea Birkett ons. En via het betrekken van eten en eetcultuur kunnen heel wat onzekerheden worden weggevoerd. Over eten weet iedereen namelijk wel iets te vertellen, maar over een tentoonstelling met een specifiek onderwerp heel vaak niet. Linken maken tussen je collectie en eetcultuur kan dus een heel dankbare manier zijn om de tentoonstelling of activiteiten veel toegankelijker te maken en om ouders te betrekken. En eten is overal: elk museum vindt wel aanknopingspunten in zijn of haar collectie.

Een heel gemakkelijke ingreep als startpunt voor een gezinsvriendelijk museumrestaurant is bovendien het herbenoemen van het menu. Het kost weinig moeite om de gerechten van een nieuwe naam (gerelateerd aan de collectie) te voorzien. Café Twit in het Roald Dahl Museum biedt bijvoorbeeld "fantabulous lunches" met onder andere "snozzcumber sandwiches" aan. En op de kinderkaart tref je "babychocs" en "babyccinos" aan. Andere musea in het Verenigd Koninkrijk hebben ondertussen bijvoorbeeld al een "space menu" of "bugs menu" in het leven geroepen. Het Tinderbox Storytelling Museum¹⁴ presenteert eveneens een erg speelse kaart: het Prinses-op-de-erwtbroodje is er een groot succes bij kinderen die dit broodje zorgvuldig, laagje per laagje oppeuzelen tot ze helemaal onderaan de erwt bereiken.

Prinses-op-de-erwt-broodje in het Tinderbox Storytelling Museum. © Dea Birkett

Tot slot benadrukt Dea Birkett: "Don't say sssshush!" Musea moeten volgens haar plaatsen zijn voor gezinnen waar ze wel degelijk met elkaar kunnen spreken en discussiëren. "We moeten de discussie dan ook zoveel mogelijk aanmoedigen; vooral in het museumrestaurant dat uiteraard een erg dankbare plaats is. Probeer in het restaurant dus zeker sleutels te voorzien die het gesprek aanwakkeren."

Maar opgelet, welke ingreep of aanpassing je ook doet, deze moet gedragen zijn door diegenen voor wie het is bedoeld. "We should stop 'consulting' families; we should start 'involving' them!", zo besluit Dea.

EETIKET - KINDVRIENDELIJKE ÉN LEKKERE MUSEA IN VLAANDEREN EN BRUSSEL

Met de start van de Week van de Smaak op 12 november 2009¹⁵ trad ook het nieuwe EETIKET-jaar in werking. EETIKET is een project van FARO, op impuls van de Vlaamse minister van cultuur (achtereenvolgens Bert Anciaux en Joke Schauvliege), dat kinderen wil leren en laten genieten van eetcultuur. Gezinnen, scholen en restaurants werken in het kader van EETIKET samen en vullen elkaar aan om kinderen warm te maken voor alles wat met eten en tafelen te maken heeft. Dit jaar nemen musea deel aan de EETIKET-campagne.

22 uiteenlopende musea in Vlaanderen en Brussel voldoen aan de speciale criteria die EETIKET opstelde en zij hebben het EETIKET-label ontvangen voor hun inspanningen. Dit EETIKET-label duidt hen aan als kindvriendelijke en 'lekkere' musea. 'Lekker' kan op de eerste plaats letterlijk geïnterpreteerd worden: het restaurant of café dat bij elk museum hoort, zorgt namelijk voor een kindvriendelijke menukaart en voor andere extra's aan tafel. Daarnaast maakt ieder museum in zijn aanbod of collectie een link met eetcultuur. Kinderen kunnen bijvoorbeeld in het BELvue museum in Brussel terecht voor een zoektocht naar vroegere eetgewoonten en aansluitend een gezond hapje in het museumcafé eten. Het MHKA in Antwerpen komt met een gloednieuwe kindermenukaart en onderleggers met kunstwerken erop, en het museum organiseert diverse smaakactiviteiten voor kinderen. In het Stadsmus in Hasselt krijgen de jongste bezoekers een lekker menuutje met speculaas en een boekje over deze typisch Hasseltse lekkernij.

-
- 1 Sophie Serraris was projectmedewerker EETIKET van 1 juni 2008 t.e.m. december 2009 bij FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw.
  - 2 Hildegard Van Genechten is bachelor in het sociaal-cultureel werk en master in de communicatiewetenschappen. Ze is stafmedewerker publiekswerking bij FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw sinds 2008.
  - 3 Dea Birkett is directeur van Kids in Museums, een bezoekersgestuurde organisatie die ijvert voor gezinsvriendelijkere musea. Kids in Museums werkt aan een Manifest en reikt ieder jaar The Guardian Family Friendly Museum Award uit. Dea Birkett is tevens journaliste en schrijft o.a. voor de krant *The Guardian* en de BBC. Ze schreef bv. ook regelmatig de column *Eating with Kids* voor www.takethefamily.com. Daarnaast is Dea Birkett creative director van filmmaatschappij Many Rivers en codirecteur van TextWorkshop, een bureau dat training en consultancy biedt rond het schrijven van teksten.
  - 4 Museumrestaurant wordt in dit artikel als overkoepelende term gebruikt. Er worden zowel museumcafés, -cafeteria's als -restaurants mee bedoeld.
  - 5 Zie: www.eetiket.be.
  - 6 *The Guardian*, www.guardian.co.uk.
  - 7 *Kids in Museums Campaign*: www.kidsinmuseums.org.uk.
  - 8 *Kids in Museums Manifesto*, 2009 : www.kidsinmuseums.org.uk/our-manifesto/2009-kids-in-museums-manifesto.
  - 9 *The Guardian Family Friendly Museum Award*: www.kidsinmuseums.org.uk/the-guardian-award.
  - 10 *Dulwich Picture Gallery*, London (UK): www.dulwichpicturegallery.org.uk.
  - 11 *National Museum of the Native American Indian*, Washington, D.C. (US): www.nmai.si.edu.
  - 12 *Roald Dahl Museum*, Buckinghamshire (UK): www.roalddahlmuseum.org.
  - 13 R. DAHL, *Matilda*, London, Cape, 2002.
  - 14 Fyrtøjet (Tinderbox), Odense (Denemarken): www.fyrtoejet.com.
  - 15 Diezelfde dag vond in Brussel ook de inspiratiedag *Museummm...!!!* plaats. Verslag en tips: www.faronet.be ('dossier Museummm...!').

ARCHIVESCANA.CA:
CANADA'S ARCHIEFINFORMATIENETWERK
www.archivescanada.ca

Het kunnen zoeken via één webcatalogus in alle archiefcollecties in Vlaanderen blijft de natte droom van menig onderzoeker. Het valt echter te betwijfelen of dit in Vlaanderen de eerstkomende jaren zal worden gerealiseerd. In afwachting zijn er alvast in het buitenland enkele landelijke archiefnetwerken die inspirerend kunnen werken.

veel mogelijk Canadezen te bereiken, het is "an ongoing project that benefits Canadians of all ages from coast to coast." Daarom kan men er ook zoeken in gedigitaliseerde foto's en documenten, virtuele tentoonstellingen enzovoort. Zodanig dat iedereen, van schoolkinderen tot onderzoekers, er terecht kan voor objecten en informatie. Een belangrijk deel van een gedigitaliseerd materiaal kwam er dankzij het *Archival Community Digitization Program*, een subsidielijven voor digitaliseringprojecten van archieven. Om in aanmerking te komen, moet het resultaat van een project zijn dat uniek gedigitaliseerde content online raadpleegbaar wordt en tevens gratis beschikbaar is. Het resultaat is dus meer dan plaatjes op het internet; digitale erfgoedobjecten worden langs een website thematisch ontsloten met veel aandacht voor erfgoededucatie.

De drijvende kracht achter www.archivescanada.ca is de Canadian Council of Archives, een overheidsorganisatie die inspeelt op de noden van archieven rond opleidingen, standaardisatie, archiefbeschrijvingen, behoud en beheer, enzovoort. Ze hebben ook enkele subsidieprogramma's zoals voor digitalisering en het creëren van stageplaatsen voor studenten. Een van haar aandachtspunten is de promotie van "archives awareness", of het bewustmaken van het grote maatschappelijke belang van archieven bij politici, de media en het brede publiek. Vandaar de missie van www.archivescanada.ca om zoveel mogelijk Canadezen te bereiken.

Een van mijn favorieten is www.archivescanada.ca, dat zichzelf omschrijft als de "toegangspoort tot Canada's verleden." Het is een nationale databank die toegang geeft tot de collecties van meer dan 800 archiefinstellingen over heel Canada. De archiefinstellingen leveren, langs het portaal van het provinciaal of territoriaal netwerk waartoe ze behoren, beschrijvingen van hun bestanden aan. Het bereik van de beschrijvingen gaat verder dan klassieke archiefbestanden. Ook collecties louter bestaande uit kaarten, foto's, radio-opnames, video's enzovoort worden opgenomen. De beschrijvingen zijn gebaseerd op de ISAD(G)-standaard (General International Standard for Archival Description) voor beschrijvingen op bestandsniveau. Samengevat is www.archivescanada.ca een gouden gids voor de archieven in Canada.

Het mooie aan www.archivescanada.ca is dat het niet stopt bij een vlakke catalogus voor onderzoekers, lees: traditionele archiefgebruikers. De website heeft immers als missie om zo-

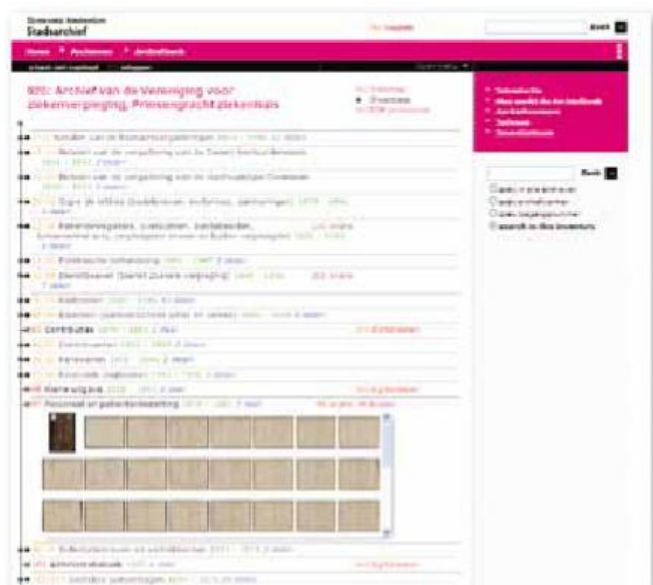
SURF OOK EENS NAAR

ARCHIEFBANK VLAANDEREN
www.archiefbank.be

Ook Vlaanderen heeft een gouden gids voor archieven, zij het dat onze gids is beperkt tot private archieven. Archiefbank Vlaanderen verzamelt de gegevens van de archieven van personen, van families of van privaatrechtelijke verenigingen, organen, bedrijven of instellingen. De archieven worden beschreven volgens de internationale ISAD(G)-standaard. Er zijn 26 velden voorzien, wat het mogelijk maakt om niet enkel basisinformatie over archieven op te nemen, maar ook beschrijvingen op bestandsniveau. Archiefbank Vlaanderen wordt gevuld door de zogenaamde 'partners in het erfgoedveld' die de gegevens aanleveren of zelf invoeren in de databank. Voor de gebruikers biedt www.archiefbank.be een eenvoudige en uitgebreide zoekmodule aan. Na een zoekvraag krijgen ze een resultaatlijst met de bestanden die ze kunnen downloaden, printen of mailen. Als je op de titel van het bestand klikt, krijg je een pop-upvenster met de fiche van het bestand met daarin alle gegevens. Ook de bewaarplaatsen worden systematisch beschreven volgens de internationale ISAAR-standaard (International Standard Archival Authority Record for Corporate Bodies, Persons and Families). De beste manier om Archiefbank Vlaanderen te leren kennen is door het gewoon eens uit te testen. Al doende leert men.

ARCHIEFBANK STADSARCHIEF AMSTERDAM
<https://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/introductie/index.nl.html>

Een andere invulling van de term archiefbank wordt gegeven door het Stadsarchief Amsterdam. Via deze archiefbank kun je integraal zoeken in de inventarissen. In een aantal inventarissen is ook de inhoud in de vorm van scans raadpleegbaar. Door middel van een boomstructuur, zoals bij de Windows verkenner, kun je gemakkelijk zoeken doorheen een inventaris. Waar er gescande documenten beschikbaar zijn, wordt dit aangegeven. Het zijn mini-afbeeldingen die een indruk geven van het type van document. Maar om de scans in leesbare kwaliteit te bekijken en te downloaden, moet je betalen. Een groot gedeelte van de inventarissen is echter nog niet gedigitaliseerd. Wens je ze gedigitaliseerd dan kun je gebruikmaken van 'digitaliseren op aanvraag'. En ook hiervoor moet worden betaald. Als reden voor het betalen van scans haalt het Stadsarchief Amsterdam aan dat scans gelijkstaan aan reproducties, zoals de aanschaf van kopieën in de leeszaal. Een argument dat hout snijdt en dat zorgt voor een stroom van inkomsten die investeringen in een permanente digitalisering van hun archief mogelijk maken. Het geeft wel een pecuniaire invulling aan de term archiefbank.

Afscheid van Jef Nys

© Wouters en Fasseur

Zaterdagochtend 24 oktober 2009: de kathedraal van Antwerpen. Op de voorgrond schrijdt een van de iconen van de Vlaamse strip, Jommeke – onmiskenbaar met zijn 'stroom dakje', de korte, zwarte broek en het blauwe debardeurke – door het schip van de kerk, langsheen een stel priesters, in de richting van de uitgang. De begrafenisliturgie is net afgelopen en de stoet zet koers naar het Schoonselhof, Nys' laatste rustplaats. Het Jommeke van dienst draagt een foto van Jef Nys (1927-2009). Achter hem volgt de begrafenisstoet, op het trage tempo van de zes dragers die de kist torsen.

Naar aanleiding van het overlijden van Jef Nys hebben de media uitgebreid bericht over 's mans verdiensten. Hij was, naast Willy Vandersteen en Marc Sleen, een van de grondleggers van het 'Vlaamse beeldverhaal'. Het universum dat hij nalaat, kent, naast Jommeke en zijn boezemvriend Filiberke, erg kleurrijke en archetypische figuren als de immer verstrooide professor Jeremias Gobelijn – professor in alles – de scherpzinnige, sprekende en bijwijlen nogal ijdele papegaai Flip, de tweelingzusjes Annemieke en Rozemieke en de eeuwige tegenstanders Anatoel en het opmerkelijke taalvirtuoze duo Kwak en Boemel. De reeks, zo werd terloops op de begrafenis gesteld, was sinds het eerste optreden van Jommeke in *Kerkelijk Leven* in 1955 uitgegroeid tot een absoluut verkoopskanon in Vlaanderen. *Jommeke* was goed voor 54 miljoen verkochte albums, ongeveer één miljoen verkochte albums per jaar: astronomische cijfers.

Jommeke was duidelijk een product dat getuigde van de (verzuilde) tijd waarin het tot stand kwam. Zo beantwoordden de protagonist en zijn entourage helemaal aan de voorbeeldfunc-

tie waartoe hun auteur hen in 't *Parochieblad* had voorbestemd. Zo helpt Jommeke geregeld de pastoor van Zonedorp (onder andere bij diens strijd tegen degenen die voor het luiden de kerk uitgaan – Jommeke haalt een leeuw van stal), of gaat hij een lekker kopje koffie drinken bij Juffrouw Begonia in het bejinhof ... Naast *Jommeke* tekende Nys overigens een aantal realistische biografische strips, over het voorbeeldige leven van heiligen en (door God geïnspireerde) kunstenaars, zoals *Pius X*, *van volksjongen tot paus*, *De Grote Zwartrok*, *Berten Rodenbach* en *Edward Poppe*. Het schone avontuur van een *bakkersjongen* en *De wonderbare jeugd van Pieter Breughel*. Anders dan bij zijn collega Hergé en diens *Kuifje* blijft *Jommeke* ook na Nys' dood voortbestaan en nieuwe avonturen beleven. Nys liet echter testamentair vastleggen dat "geen geweld, geen wapens, geen seks en geen drugs" mochten opgevoerd worden.

Jommekes *re-enactment* op de begrafenis van Nys herinnert ook op een andere manier aan Hergé. Deze meesterlijke *marketeer* avant la lettre liet zijn gekuifde held op 8 mei 1930 'in het echt' opdraven. In *Le Petit XX*, de bijlage van de katholieke krant waarin *Kuifje* zijn avonturen versloeg, werd de terugkeer van de heroïsche reporter uit het land der Sovjets uitgebreid aangekondigd. Er werd – bij gebrek aan een geschikte knaap – een meisje uitgekozen dat *Kuifje* moest spelen. Hergé schminkte haar naar verluidt eigenhandig, voorzag een Russisch kostuum met rode laarzen en vond ook nog eens een witte (weliswaar met een grote, bruine vlek) fox terrier. Gedrieën trokken ze naar Keulen, vanwaar ze de trein naar Brussel namen. Bij hun aankomst in het Noordstation stond een mensenzee hen op te wachten en toe te juichen. Een succes dus.

¹ Roel Daenen is historicus en studeerde Culturele Studies (KULeuven). Hij is coördinator erfgoeddag bij FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw.

OngeZIENe rijkdom

→ **Blinden en slechtzienden openen uw oor voor kunst en erfgoed**

Onze samenleving gaat vooral op een visuele manier om met kunst en erfgoed. Al te vaak wordt er voorbijgegaan aan de multisensoriële beleving ervan, en aan de multisensoriële mogelijkheden die in ieder van ons schuilen om van kunst en erfgoed te genieten. Op dat vlak kan men flink wat leren van mensen met visuele beperkingen.

Zicht op Cultuur, de sociaal-culturele beweging van Blindenzorg Licht en Liefde, streeft naar inclusie op het terrein van kunst- en erfgoedbeleving. Samen met het erfgoedveld stelt Zicht op Cultuur zich in deze brochure de vraag hoe de ervaringswereld van mensen met visuele beperkingen kan worden geïntegreerd in de dagelijkse werking van een erfgoedinstelling. Deze brochure wil bovendien een hefboom zijn: wie zich openstelt voor de ervaringswereld van mensen met visuele beperkingen, merkt snel dat dit kan leiden tot een algemene versterking van de publiekswerking en -bemiddeling in de organisatie.

De brochure is een uitgave van Zicht op Cultuur. Ze kwam tot stand in nauwe samenwerking met FARO. Vlaams

steunpunt voor cultureel erfgoed vzw en dankzij de steun en medewerking van de provinciale museumconsulenten, de Vlaamse Gemeenschapscommissie en de stuurgroep van het project Art in the Dark. De brochure is digitaal te raadplegen en te downloaden via www.faronet.be.

→ Abonnee-info

faro | tijdschrift over cultureel erfgoed verschijnt viermaal per jaar (maart, juni, september, december).

jaarabonnement 2010

Een jaarabonnement kost slechts €12,50 (€15 voor buitenlandse abonnees). Nieuwe abonnees kunnen zich via www.faronet.be/tijdschrift/abonnementen registreren. Ze ontvangen na registratie een factuur.

Abonnementen lopen per kalenderjaar, worden stilzwijgend verlengd en dienen voor het einde van het jaar te worden opgezegd.

ruilabonnement

Voor alle info over ruilabonnementen, contacteer annemie.vanthienen@faronet.be.

gratis proefnummer

Je kunt een eenmalig gratis proefnummer aanvragen via bestellingen@faronet.be met vermelding van je volledige naam (voornaam + familienaam) of naam van de instelling en adres (straatnaam, huisnummer, postcode, gemeente).

www.faronet.be/tijdschrift

Op de website van FARO verschijnt in de rubriek voorbehouden aan het tijdschrift na verloop van tijd een gedeelte van de redactionele bijdragen online.

■ FARO VAN NACHTERLE MUNT VOOR CULTUREEL ERVENIS EN ZW
■ PRIEMSTRAAT 11 3000 ANTWERP
■ +32 2 213 10 66 / +32 2 213 10 99
■ INFO@FARONET.BE | WWW.FARONET.BE